

В. Домонтович

**Я Й МОЇ
ЧЕРЕВЬКИ**

В. Домонтович

Я й мої черевики

Оповідання та новели

Я й мої черевики

(З циклу: Дрібні оповідання. «Життя, як воно є»)

Мушу признатись: найбільше в житті, окрім божевільних, я боюся і уникаю чистильників чобіт. Аджеж ніколи не знати, що ті або ті зроблять наступної миті. Тепер я маю достатній життєвий досвід, але так не було завжди. Ми вчимося на помилках, що їх припускаємося,

Чистити черевики, чи не межує це з катастрофою?

Одного весняного ясного ранку, простуючи вулицею великого приморського міста, на заклик двох веселих парубчаків, що зі своїми скриньками сиділи на розі головної вулиці, я поставив ногу на скриньку одного з них. Я не передчував нічого лихого. Сповнений спокою, я витяг і запалив цигарку.

Та годі було поставити ногу на скриньку одного, як другий раптом збентежився, розхвилювався, спалахнув і, зденерований схопився рвучко з малого свого дзиглика. Сльози бризнули з очей. Він зняв одчайдушний крик. Його скривдили. Його образили. Його знищили, Це була його черга, його право, йому належало чистити мої черевики.

Хлопчик зірвав з себе кепку, кинув її на землю і в лютому шалі почав топтати її ногами. При цій нагоді він прокляв свого конкурента, його душу, його батьків і хрому його тітку з Пересипу.

– І тітка твоя хрома, і ти хромий. Усі ви паскуди!

Чи варто було жити далі в цьому сповненому неправди світі? Він забожився, що краще він заріже і

себе, і свого конкурента, але нікому не дозволить знущатися з себе. Гордий, як еспанський гідальго, діючи за сталими приписами літературного трафарету, він не став відкладати здійснення своєї погрози надовго; він не хотів ризикувати тим, що ненароком передумає. Йому бракувало плаща і шпаги, але він мав ножа.

З кишені він витяг ножа, дволезу коротку «фінку», і в ясному повітрі лагідного весняного ранку зловісно блиснула криця.

Юрба, що тимчасом встигла зібратись, загойдалась на якусь хвиливу мить, але відразу ж ще щільніше зімкнулась довкола нас. Одна щиросердна панночка йойкнула й гістерично заверещала.

Не знати, чим би все це скінчилось і якого драматичного звороту набрали б події, якщо б мені не спала на думку, зрештою дуже нескладна й проста ідея.

Я запропонував Соломонове рішення.

– Хай мої черевики почистить спочатку один, а тоді після нього другий!

Двічі начищені черевики і двічі заплачені гроші, – це було найменше лихо з усіх можливих, що чекали на мене.

Люди розходились похмурі й розчаровані. Вони були явно незадоволені з мене.

Я теж пішов. Веселі юнаки насвистували марш Тореадора з «Кармен» і щітками вибивали такт по своїх скриньках. Я обернувся. Хлопець, той самий, що знав бучу, задерикувато й нахабно показав мені язика.

Каюсь: я почув себе приголомшеним. Що це було – бездоганно виконана комедія, не раз уже повторена

задля таких ідіотів, як я? Хто скаже, де кінчається щирість і починається гра?..

Навчений досвідом, з тих пір я завжди ретельно обминав хлопців, що вистукували «Кукарачу», або «Гоп со смыком», Я уникав тих, що, показуючи свою вмільість, жонглювали щітками, бляшанками з ваксою й пляшечками. Сповнений тривоги, я прискорював кроки, щоб оминути небезпеку, якщо хтось з них звертався до мене з пропозицією почистити мені черевики.

Так було й того разу, коли за кілька років згодом, я знов опинився в тому ж великому портовому місті. Було літо, була спека, була курява. Мої черевики, вкриті густим шаром куряви, явно вимагали чистки. Я довго вагався перед тим, як прийняти рішення, але виходу не було. Рубікон треба було перейти, черевики треба було почистити!..

Прийнявши рішення, я діяв розважно, Я не пішов на головну вулицю, я звернув на одну з бічних. На тиху вулицю, порослу акаціями. Я не підійшов до першого-ліпшого, я вибирав і зважував. Кінець-кінцем, я спинив свій вибір на одному, який здавався найбезпечнішим. Це не був юнак, це був літній чоловік, рудавий, в сірому піджаку, певне, колишній біржовий маклер од «Фанконі». Він справляв враження порядної людини, не здібної до жадних авантур, – батько родини, що в спокої серця й сутінках акації хотів чесним, скромним, але приватним трудом заробити собі якусь пару копійок на шматок хліба.

Він сидів на своєму дзиглику, прихилившись спиною до стовбура акації, замислений, байдужий і меланхолійний. Він не підкидав щіток, не насвистував,

не гукав до перехожих. В його поведінці не було нічого агресивного.

– Ні, – сказав я сам собі. – Ні, будь певен! Жадна небезпека тут тобі не загрожує. Цей не підколе тебе. Він не зчинить ніякого скандалу. Справа обійдеться без крику, сліз, гістерики, міліції.

Я підійшов до нього. Я спитав його, чи він чистить черевики. Він відповів, що так! Я спитав його, чи він ладен почистити мої черевики? Він висловив згоду. Я спитав, скільки він візьме? Він назвав суму. Я не сперечався.

– Добре! – сказав я: – Чистіть!

Він чистив мої черевики з любов'ю, зі смаком, з надхненням і ретельністю майстра. Він намастив мої черевики спочатку однією мастю, тоді іншою. Він чистив малими щітками, тоді великими, одного разу чорними, іншого разу сивими. Він наказував раз-у-раз то ставити, то здіймати ногу. Він мазав різні пляшечки з таємничими спеціями. Він навощив шкіру. Носки черевиків він вкрив лаком. Наприкінці він навів глянець кількома ганчірками: грубою сірою, тонкою з зеленого більярдowego сукна і тоді волохатою з червоного оксамиту.

Він одгорнув мені халяви на штанах і сказав:

– Готово!

Замість умовленої суми я дав йому ще. Я пішов зворушений, пишаючись з блиску моїх черевиків. В них відбивалось небо, акації, я сам. Я зробив кілька кроків коли за спиною почув.

– Громадянинне!

– Що?

– З вас ще гривеник!

– З мене? гривеник? за що? Я ж вам і так дав більше умовленого,

Я був вражений і почув себе зачепленим, Я передчував: наближається буря.

Погроза звисла над моєю головою.

Я вирішив не поступатись.

Він зберігав спокій.

– А налакував вам носки. За це окремо гривеник.

Я спробував його переконати. Я говорив якомога лагідніше.

– Алеж! Я навмисне, щоб уникнути важких супеечок, спитав скільки треба заплатити. Я не торгувався. Я дав вам більше. І тепер ви вимагаєте ще знов.

Він був упертий.

– За з лаком ще десять копійок!

Я зрозумів, він діяв з принципу. Він мусів був діяти як, як він діяв. Він не міг інакше. Чищення черевик це був для нього жаден механічний процес; це був творчий акт, переживання, життєва подія, відношення між людьми. Він був жаден ремісник, автомат, механічний робот. Процедура чистки не була б завершена, якщо б вона обійшлася без вибуху почуттів, без малої виконаної ним і мною драми або комедії.

Він настоював, в відмовлявся. Ми вирішили звернутися до міліціонера, але поблизу не було нікого.

Нарешті, роздратований, він сказав:

– Хай буде! Поставте черевика знов на скриньку. Я почищу вам черевики на десять копійок назад.

І він зробив так: він почистив черевики на десять копійок назад, він здер лак.

Я пішов, і носики моїх черевиків більше не відбивали ні неба, ні акації, ані будинків.

Курортна пригода

Він увійшов до купе і поклав свою валізку на полицю. За спиною почув гнучкий і співучий голос.

– Чи не в цьому купе дванадцяте місце?

Він повернувся. В дверях на порозі стояла молода жінка. Маленька голівка на тонкій шиї. Стрункі ноги в фільдеперсових панчохах кольору беж.

З вишуканою люб'язністю він відповів:

– Тут! Прошу! Верхня полиця!

ї показав рукою на свободну полицю вгорі.

Побіжно глянувши, вона рішуче заявила: Верхня? Цього не може бути!

Вона категорично заперечувала можливість чогось подібного.

– Я ж ясно сказала касирові на міській станції, щоб він мені дав нижню полицю!

Вона підкреслила:

– Тільки нижню!

Він співчутливо посміхнувся їй і розвів руками:

– Що робити? Так є! Це, можливо, фатальна помилка, яка трапилася, але все ж таки воно так є: дванадцяте місце вгорі! Прошу, – сказав він, – подивіться самі. Дивіться на ці бічні номери! – запропонував він: – Верхні полиці мають завжди чітні номери, а нижні полиці – нечітні. Рахунок починається з першої нижньої, – чемно пояснив їй громадянин.

Вона ображено, навіть трохи схвильовано, з притиском сказала:

– Усе це може бути саме так, як оце ви кажете. Я не хочу з вами сперечатися з цього приводу, алеж я цілком

ясно сказала касирові, що на верхній полиці я не звикла їздити. В не люблю. Здається, він міг би зрозуміти, що це не вигідно.

Вона розгублено дивилася на пасажирів в купе. Вона була безпорадна й шукала співчуття. Вона потребувала підтримки.

З сподіванкою, яка не здавалась їй марною, вона нерішуче попрохала:

– Можливо, хтонебудь згодився б поміняти з мною місцями?

Мовчання! Мовчання терпке, як молоде вино, глухе, як ніч.

Він бачив, як згасла надія в її очах. і тоді з готовістю, яка межувала з самопожертвою, з відданістю, що переходила в самозречення, він запропонував:

– Гарзд! Займіть моє місце!

– А ви моє? спитала вона, прагнучи внести ясність в ситуацію. Вона любила ясність в речах, подіях, вчинках.

– А я ваше!

Вона зідхнула з почуттям внутрішнього полегшення.

Вона здібна була оцінити його подвиг, хоч обставина, що він стояв проти світла, й заважала їй розглянути його як слід. Та все ж таки вона бачила його новий бездоганно випрасуваний коверкотовий костюм, червоно-брунатні черевики з товстими ясножовтими підметками, ясну сорочку й ефектну барвисту краватку.

Уся його поведінка свідчила, що вона мала справу з культурною й вихованою людиною. Хто він міг бути?..

Кіноартист? Можливо!.. Старший бухгалтер якої-небудь особливо високовідповідальної установи? Не виключено й це!.. Гросмайстер, що здобув собі одне з перших місць на останньому всесоюзному конкурсі шахматистів? Це припущення виглядало якнайправдоподібніше, хоч не виключена була також можливість, що це молодий і вчора ще нікому не знаний стахановець, кривоносовець, який місяць тому встановив світовий рекорд з видобутку вугілля, кількості вироблених консервних бляшанок, пошитих черевиків і тепер, овіяний подувом світової слави, їде відпочити на якийнебудь наркоматівський або циківський курорт.

З щирою відданістю вона подякувала йому. Вона бачила перед собою продовгасте обличчя, перекреслене прямою смугою густих брів, важку нижню щелепу, вузький упертий рот.

Жити знов було весело й приємно. Життя знов ставало варте того, щоб з нього радіти й тішитись.

Тим часом два носії працювито тягали й розподіляли по сітках, під полицями й над полицями скрізь у купе численні її валізи й картонки. Кількість її багажу імпонувала. Було видно, що ця мила й цікава жінка збиралася справити враження на курортну публіку своїми сукнями.

Стомлена пережитими хвилюваннями, відпустивши носіїв, вона, нарешті, присіла в кутку коло вікна, відкрила свою торбинку і, дивлячись у люстерко, припудрила ніс.

– Я вам безмежно вдячна, – звернулася вона до нового свого знайомого: – Ви просто не можете уявити

собі, як в не люблю їздити на верхній полиці. Їхати на другій полиці вгорі це вже заздалегідь зіпсувати собі подорож. Ви мій рятівник. Ви куди їдете?

Він уважно подивився на неї, подумав і тоді, немов роблячи несподіване для самого себе відкриття, впевнено сказав:

– Я?.. Куди я їду?.. Я їду в Кисловолодськ.

Вона спапахнула й розжеврілась, як дівчинка.

– Алеж це чудесно!

В її палкому захопленні була наївна щирість. її дитяча ніжність приваблювала, як нездійснена обіцянка. Вона розсміялась прозоро й ясно:

– То значить ми з вами попутники! Я теж їду до Кисповодська Але вперше! – зідхнула вона.

Її сповнював жаль. Її бентежила перспектива ускладнень, Її лякала далека путь залізницею. А ця пересадка в Мінводах?! Окрім того, вона їде по курсовці, треба шукати кімнату. До того у неї серце. Таке дуже щось аж надто вчене, латинське чи що. Одне слово доктор їй записав на папірці. усе, що й як. Вона потім йому покаже.

– Щодо мене, то я не в перше! – заспокоїв він її: – Я буду вашим чичероне, Ви можете цілком на мене покластися!

– Справді? – зраділа вона.

– О, поза сумнівом!

Попутник!.. В дорозі це магічне слово, що діє, як дотик чарівної палички, яким одмикають двері до схованих скарбів. Усе починається відразу, з першого погляду, розкриваючись у перших паростках мимохідь кинених слів першої випадкової зустрічі.

Ввечорі пішли разом обідати. Сяло багряне сонце. Вагон-ресторан зберігав ритуальну урочистість прямого потягу «Баку-Шепетівка». Столики були накриті білими скатертями. З кришталю ваз звисали стиглі грона винограду й марило солодке золото коштовних груш. Вгорі під стелею вагона беззгучно крутився червонодеревний лякований пропелер вентилятора. Цитринові фіранки стерегли супокій розсіяного світла. За скляною перегородкою в другій половині вагону обідали *інтуристи*. Люди іншого, забороненого, незнаного світу. Вони здавались дивовижними й загадковими. Присутність їх приємно лоскотала нерви. Вона раз-у-раз з цікавістю позирала в їх бік.

Випила чарку горілки. Це було цілком досить. З неї, щоб почути себе в радісному настрої, піднесено збудженою, й щоб веселий легкий туман рожевою хмаринкою огорнув її мозок. Вона в захопленні кокетувала з своїм супутником. Багато й безтурботно сміялась. Через стіл простягла йому долоню для поцілунка.

Новий знайомий був блискучий оповідач, розважливий і невтомний співрозмовник; він знав десятки історій про смішні й надзвичайні пригоди, сотні цікавих анекдот, і при цьому не був ні бридливий, ані одноманітний. Ні краплі банальности; нічого, що робило б його й найменше вульгарним!..

При кінці обіду їй здавалось, що вона була знайома з ним протягом багатьох, багатьох років.

Повертались. Потяг нісся по безмежному степу, як дикий незгнuzданий кінь. Треба було переходити з

вагону до вагону. Знизу під ногами в мигтінні піску, гальки, глини, зникаючих шпал раптом розкривалась безодня. Треба було наважитись переступити через черкання широких металевих площин. Хололо серце, в серці з'явилась непевність. Відстань між поруччам здавалась недосяжною. В очі зазірала погроза небезпеки.

Вона озиралась назад. Він ішов за нею з пляшками нарзану. Він підхоплював її. В почутті підтримки міцної чоловічої руки зникла тривога. Всередині прокидалось враження лету, дивовижної безвантажности, остаточної звільнености від усього.

Їй сподобалася ця несподівано сподівана гра: відчуття безодні в гуркоті й дзеленчанні порожнього простору між вагонами; мить, коли вона переступала через провалля й він підхоплював її, – і тоді в вузькій металевій коробці вагонового тамбуру уста торкаються уст.

Ніч. Поїзд мчить через степи Донбасу. Гірлянди далеких вогнів оперезують обрії. Гарячий сухий вітер ллється в одчинене вікно й гойдає знебарвлену нічю фіранку. В синіх глибинах п'тьми іноді несподівано спалахує біле полум'я. Це з домн випускають розплавлену рідину палаючого металу.

Вони стояли в коридорі коло вікна, щільно прильнувши один до одного. Пили густе вино ночі. Потім прийшов світанок. Росою в ранкових променях сонця сріблився полинь.

Їй захотілось лягти, але вона не змогла заснути. Лежала з відкритими очима. В стомленому мозку пропливали невиразні уривчасті образи, спомини про

цю довгу й одночасно коротку путь через порожнечу між вагонами, про дотик уст, про анфіляди далеких вогнів в густій чорноті нічного степу, про подув сухого вітру в широкій рамі вікна.

Вдень у купе йшли жваві розмови про курорти, про Сочі, про пляж, про мацестинські мінеральні ванни, про Кисловодськ, про дорожнечу на кімнати. Називали фантастичні ціни. Цифри лякали своєю надмірністю.

Вона спочатку навіть трохи розгубилася; подумала про те, що, може, краще було б повернутись, бо це ж божевілля, нісенітниця платити таку ціну за кімнату, але він заспокоїв її. Він запропонував їй зняти одну кімнату. Вона спершу не зрозуміла, перепитала: «Щоб разом?»; на одну мить завагалась, але потім згодилась. В ній заговорила свідомість розважної й ощадної жінки-господині.

Було приємно подумати, що, повернувшись додому, вона зможе послатись на свою передбачливу ощадність.

Кімната, яку вони знайшли для себе в Кисловодську, була чудесна, велика й ясна, повна повітря й добре умебльована. До неї доводилося сходити дерев'яними сходами. Просторий ганок-веранда заріс густим плотом дикого винограду. По середині невеликого, вибукуваного кам'яними плитами двору в круглому цементованому басейні бив угору, широко розкидаючи бризки, обкладений мушлями й туфом фонтан. В кутку кам'яного паркана пишався своєю густою кроною великий платан.

Горбатою косою вуличкою вони сходили вниз до парку. Вранці через день – чергова нарзанна ванна.

Червоніє тіло, вкриваючись сріблом бульбочок. Тоді після ванни й короткого відпочинку – сніданок в парковому ресторані. Потім прогулка в гори.

Їй найбільше сподобалась ця гра в курортне лікування й курортну любов. Дні приходили й відходили, прості й легкі. Вони минали, як хмарки на полудневому небі.

Кожного дня вона міняла вбрання. Кожна нова сукня, одягнена вранці, приносила з собою враження життя, що починається знову.

Увесь свій час вони проводили разом. Вона рішуче настоювала на тому, щоб прогулки були невідмінно за маршрутом теренкуру, згідно з приписами лікаря. Щоденну свою прогулку вони починали завжди знизу від будинка курзалу, від стовпчика, що на ньому стояла цифра 0.

– При лікуванні, – казала вона, – найважливіша річ це точність. Певно дотримуватись режиму. Не повинно бути жадних відхилень від приписів лікаря.

Олені Петрівні ніхто б не міг закинути відсутність завбачливої тверезості. Ця чарівна й ніжна жінка була втіленням розсудливої пунктуальності.

Вони йшли доріжками по парку, в холодку дерев, вздовж муркотливого струмка. Стежками по кручі, порослій соснаком, сходили вгору. Кружляли над проваллями. Так доходили до «Храму повітря». З сірих пласких каменів вона боязко зазірала в широко розкрити чашу долин. В ті дні, коли в неї не було ванни, відповідно до поради лікаря, вони йшли далі, ще вище. Але, ніколи не надуживаючи, щоб не

перевтомитись і не виснажити серце, яке билось так лагідно в ясному супокої курортних днів.

Її приваблювали ці неквапливі прогулянки за раз назавжди усталеним маршрутом.

На них звертали увагу. Вона не раз могла захопити ки-

ниту навздогін фразу:

– Яка чудесна пара!

Так непомічені минули два тижні. І була шкода думати, що так само швидко, немов мимохідь, як помах крила ластівки, проминуть і ще два, останні тижні, і все скінчиться, ніби нічого цього не було, а колись приснився солодкий сон. Їй здавалось, що може життя наше – то лише хрумкі й несталі сні когось незнаного, що снить і в своїх снах бачить те, що ми сприймаємо за дійсність.

– Як ти думаєш з цього приводу, Боря?

– Анічого не думаю з цього приводу, – відповів він.

– Я взагалі не думаю. Що з того, щоб думати? Я беру життя таким, яким воно є. Я не філософі

Поза сумнівом, філософ він не був. Вона не питала, хто він. Він не розпитував у неї, хто вона. Це, з одного боку, трохи дратувало її, бо могло здатися, що він цікавиться нею менше, ніж того вона хотіла б, але з другого боку, їй дуже подобалася ця його завбаглива, майже церемонна стриманість. В майбутньому це могло б урятувати її од ускладнень, які не завжди можна передбачити наперед. Зустрічались – розійшлись.

Олена Петрівна не любила ускладнень, Вона ніколи нічого не ускладняла ні в власних своїх почуттях, ні у

взаєминах своїх з людьми. «Льоля», «Боря». Чи не було цього цілком досить?

Якнайбільше їй імпонувала в ньому прекрасна білизна, яку він носив, і та колекція краваток, що її він мав із собою. Можливо, гарна білизна – найважливіша справа в коханні! Я знаю одну жінку, яка непохитно певна була, що чоловік її не зраджує, бо, виходячи з дому, він не одягав нової сорочки.

Розуміється, він не був філософ, про це не могло бути мови, але він був джентлмен. Людина вишуканої, майже бездоганної шпяхетности. Щирий, щедрий, дуже чемний і дуже милий, без жадних слабкостей які доводилося б пробачувати. Висококультурна людина!

Він ставився до неї з великою уважністю. Одного разу вони ходили за місто на тубільний базар, куди на осликах приїздили горці в темних бешметах і великих овчинних, шерстю назовні, папахах. Він вибрав для неї дорогу в'язану шерстяну хустку, яку вже давно їй хотілось мати, і подарував їй. Вона дуже пишалась з цього коштовного подарунка.

Але одного дня сталося так, що він сказав їй:

– Льолю, сьогодні ти піди гуляти без мене. Ти пробач, але мені просто хотілося б полежати, помріяти, курячи цигарку. Помріяти про тебе й про твою любов. Мрію про любов я ціню не менше, як і саму любов. Мені іноді здається, що мені слід почати писати вірші! Я полежу, і тоді може вийду на якусь часинку, піду до перукарні поголитись. А ти йди. Тільки з умовою, як завжди, за маршрутом. Згода?

– Згода!

– Диви! Бо може в ще вийду тобі назустріч!

... Коли вона повернулася з прогулки додому. На столі біліла бльокнотна записка:

«Дякую за все. Привіт! Твій назавжди Борис!»

Покрутила папірець в руках. Оглянула, не розуміючи, кімнату. І тоді переконалася відразу: жадної валізи на шафі, ані під ліжком. Спочатку не збагнула, а тоді заплакала. Була шкода валіз, нових суконь, пошитих навмисне перед курортом, кохання, подарованої хустки, того, що до кінця місяця не доведеться більше ходити вдвох по теренкуру до «Храму повітря» й міняти кожного дня вбрання. Було ясно: подорож, перебування на курорті були зіпсовані остаточно.

Одкрила торбинку. В портмоне було пише кілька карбованців, в кожному разі цілком досить, щоб послати додому чоловікові телеграму:

– Вишли негайно тисячу мене обікрали Льоля.

У неї була легка, лагідна й проста натура. Було шкода всього, але... Найбільше вона любила ясність.

Господині вона сказала:

– Бориса викликали в службових справах, а я лишатимусь до кінця місяця. Щоб мені не було важко вертати, він узяв речі з собою. – Після маленької павзи вона додала:

– З ним я попрощалась на двірці.

Респектабельність насамперед. Вона тішила себе:

– При лікуванні найважливіше дотримуватись приписів лікаря й не хвилюватись. Нічого не слід брати близько до серця. Для пацієнта з хворим серцем це найголовніше.

Як і давніше, вона ходила гуляти за маршрутом теренкуру з позначкою зеро. Заходила до телеграфа.

Євграф Степанович, тягнув величеньку валізу, й йому було важко. За ним ішов носій, навантажений речами.

Побачивши в дворі на сходах ганку літню жінку, він поставив валізу на землю й спитав:

– Пробачте, будь ласка! Але чи ви не скажете мені, де тут мешкає громадянка Цюхова?

– Тут, – сказала господиня, – але її зараз немає вдома. Вона вийшла.

– Це нічого! Ви покажіть мені її кімнату, Я її чоловік!

– Чоловік? – недовірливо подивилась на нього жінка: – Її чоловік уже кілька днів як виїхав. Його викликали телеграмою в службових справах. Він дуже відповідальний!

– Який такий чоловік? – не зрозумів спочатку Євграф Степанович і, не розуміючи, густо почервонів: – Як це відповідальний?

– Ну, чоловік як чоловік. Її чоловік, з яким вона приїхала й оселилась тут. А відповідальний, бо такий відповідальний службовець!.. Може, директор тресту чи хто, я знаю?!

– А цей чоловік, – не без цікавості допитувався Євграф Степанович, – поїхав і взяв з собою всі валізи з її речами?

– Певно! – охоче ствердила господиня.

Євграф Степанович витяг з кишені хустку й витер спітнілого лоба. Було гаряче, й він ніс від двірця важку валізу.

– Ви дозволите, я хотів би написати кілька слів.

Він узяв бльокнота, вічне перо й присів боком на край цементованого басейну. Написану записочку, згорнувши, простягнув господині:

– Не відмовте в люб'язності, коли Олена Петрівна повернеться додому, передайте їй цього листа.

Олена Петрівна прийшла легка й безтурботно ясна. Вона наспівувала.

Господиня передала їй залишену записку.

– Мені? – спитала Олена Петрівна. – Від кого?

Забилося серце, з'явилась сподіванка: а що коли це від Бориса?.. Вона розгорнула папірця. Пробігла очима. Не пізнала підпису й не зрозуміла. Тоді перечитала ще раз вдруге!

«Люб'язна Олено Петрівно! Щасливий написати Вам ці кілька слів. Одержана від Вас телеграма мене дуже збентежила, і я, стурбований, поспішив узяти відпустку й негайно особисто виїхав до Кисловодська, щоб на місці залагодити справу, що, при вашому хворому серці, могла прикро відбитися на вашому здоров'ї, якщо, відповідно до надісланої телеграми, Вас тут обікрали. Приїхавши і вже тут будучи на місці, я випадково, але, з цілком певних джерел, довідався, що громадянин, якого Ви тут перед особою вашої господині, жінки літньої й поважної, на слова якої я можу цілком покластися, назвали своїм чоловіком, що він, цей громадянин, кілька днів перед цим виїхав звідсіля з вашими речами, що збігається цілком з

терміном вашої телеграми... Вельмишановна Олено Петрівно! З огляду на сказане, я не вважаю за потрібне Вам щось закидати, і це було б тепер навіть у такому становищі з мого боку смішно, але я сподіваюсь, що Ви не турбуватиметесь, за таких обставин, повертатися до мене. З повагою Євграф!..»

Дивна історія

(З циклу: Дрібні оповідання. «Життя, як воно є»)

Він був видатний учений. Математик зі світовим ім'ям, Це про нього згадує Андрей Бєлий в книзі своїх спогадів: «На межі століть», За молодих років він елегантно одягався. Він носив циліндер і припадав за жінками своїх одружених університетських колег.

Він лишився неодружений. В своєму великому професорському мешканні він жив сам зі своєю нянькою. Він був уже зовсім старий, його нянька, відповідно до того, ще старіша. Ціле життя своє вона опікувалася ним. За сімдесят років вона якнайкраще пізнала всі звички його, його слабості, хиби й помилки. Як і сімдесят років тому, так і тепер він лишався для неї малою дитиною, про яку треба було дбати й якої треба було доглядати, ніколи не спускаючи з очей, бо не знати, яких необачностей може накоїти і якої шкоди може заподіяти дитина, якщо її покинути саму, а вона почне бавитись сірниками або ж ножицями. Вона ніколи не була певна щодо нього і особливо турбувалася за ним, коли він виходив з дому. На вулиці він пишався сам поза її очима, безпомічний і недоречний.

На вулиці, коло ліхтаря, він міг простояти з годину, заглиблений в читання газети, чекаючи на трамвай, і тоді з обуренням, звертаючись до перехожих, заявити свій протест.

– Це, справді, чортищо, я вже більше години чекаю на трамвай, а його все ще нема. Такі порядки!

У відповідь йому зауважували:

– Але трамвай не ходить цією вулицею. Тут навіть трамвайної колії не прокладено.

Викладав професор в Сільсько-господарчій Академії; його мешкання знаходилося в протилежній частині міста. В голодні й глухі післяреволюційні роки доводилося тягтися пішки з одного кінця міста до другого, читати лекції в неопалюваних аудиторіях. Задовольнятися з чвертки глевкого непросіяного хліба й мерзлої картоплі, і проблема взуття й одягу, штанів і черевиків для видатного вченого зі світовим ім'ям були такою ж складною й нерозв'язуваною, як і для кожного іншого.

Як і кожен інший, він підперезував пальто ременем і, йдучи на лекції, тягнув за собою саночки з мішком, Може ненароком щось десь видаватимуть?

Нянька відкрила двері до спальні, щоб після того, як професор в сутінках раннього дня, вирушив на лекції, прибрати в хаті. Вона скинула старе пальто, килим і ковдри, навалені на ліжко, що ними в зимній хаті вкривався старий професор, переклала подушку з ліжка на стілець і тоді пише помітила, що штани професора – єдині штани, що їх він мав, інших у нього не було – висіли на спинці стільця.

Бабуся знеможено присіла на край ліжка, гірко зідхнула й перехристилась:

– Матінко Божа, святії угодники, простіть мене грішну. Не додивилась.

Вона не була б збентежена, якщо б професор забув пов'язати собі краватку. Вона не була б вражена, якщо б він пішов на лекції, не пристебнувши комірця до сорочки або не взявши з собою носовички. До цього вона звикла. Це траплялося з професором безліч разів, і тут неможна було ніяк дати собі ради, але піти на лекції без штанів в одних кальсонах, – такого сорому ще не траплялося ні разу.

– Такий, прости Господи, гріх!

Згірчена й згорьована, бабуся загорнула штани в газетний папір, перев'язала пакунок мотузком і, одягнувшись, крехчучи й стогнучи, нарікаючи на себе, почвாலала через усе місто до Академії.

Путь через місто була далека і важка. В глухих сугробах на вулицях лежав почорнілий неприбраний сніг. Прострілені будинки з слідами куль здавались покинутими й нежилими. Чорніли забиті дошками вітрини спорожнілих крамниць. Лютий і лихий вітер перетинав подих, Ця путь крізь пустельне знищене місто бупа для старої як хресний шлях, як покута й кара за її недбальство й неухажність.

Вона йшла, каялась, страждала, знемагала.

Нарешті дотеліпалась. Перейшла через широкий двір і увійшла до вестибюлю. Довгобородий швайцар в великому кожусі й валянках стеріг у вестибюлі довгі ряди порожніх вішалок. Вона розповіла йому про халепу, яка сталася з професором, поскаржилась на себе («То ж буває такий гріх!»), і швайцар висловив їй своє співчуття. Він допоміг їй розв'язати й розгорнути пакунок, бо її залякли від морозу пальці вже не

згинались, провів коридорами й показав аудиторію, в якій професор читав.

Не наважуючись застукати, вона стояла перед великими зачиненими дверима аудиторії. Серце їй завмирало й билось. Вона уявляла собі картину, яку вона зараз побачить, усю ганьбу, що сталася.

Вона тихенько застукала й ледве-ледве відкрила двері. Крізь маленьку щілинку вона зазирнула всередину. Професор стояв за катедрою, дивився на списану дошку й не помітив, що стара нянька його зазирає до аудиторії.

Тоді вона відкрила двері ширше, постукала гучніше й кахикнула. Професор повернув голову і з подивом звів брови.

Що знадобилося тут старій няньці? Задля чого вона причвалала аж сюди?

Вона простягла руку з перекиненими через руку його штанами й показала на них пальцем.

Він спочатку не зрозумів. Чому штани? Для чого штани? Через що штани? Навіщо вона принесла їх сюди?

Тоді збагнув. Він збагнув той жах і тривогу, яку повинна була відчувати стара, побачивши його штани залишеними вдома.

Він виступив трохи з-за катедри й закинув руками фляди свого сурдута. Він не був без штанів. На ньому були нові штани. Стара нянька не знала, що напередодні всім професорам Академії видали штани.

Стара бабуся зідхнула з полегшенням і тихенько причинила двері аудиторії.

Князі

(З циклу «1921 рік»)

Того року історію в нашій районській трудовій школі викладав літній і досвідчений педагог з імпозантною зовнішністю старого народовольця. Велика біла борода, пишна сива шевелюра, широка парусинова толстовка й штани в чоботях.

Перед революцією він був директором приватної гімназії в Києві; тепер, тікаючи із зголоднілого міста, переїхав на село.

Йшла лекція. Він повільно ходив, заклавши руки за спину, по класі з кута в кут уздовж лавок і розповідав учням про давніх князів. Перед схвильованою уявою учнів він малював жахливу картину трагічної смерти князя Ігоря, прив'язаного до дерев і роздертого пополам, — коли в дверях класи з'явилась маленька постать: гостроносий, спітнілий секретар райпарторганізації тов. Портянко з рудою пласкою й подертою течкою під пахвою, яку він завжди носив з собою як вищий символ свого призначення.

Тов. Портянко, за звичкою, махнув перед собою течкою, — невиразний жест, можливо, щоб здути куряву з лавки, — рух майже автоматичний, що залишився в нього як спадщина од попередньої його професії, і сів на лаву, стомлено витираючи з чола піт рукавом піджака.

У класі пахло свіжим печеним хлібом, чобітьми, дьогтем та свіжо просоленими огірками, — легкий запах

кропу, змішаний з ледве вхоплюваним запахом листя волоського горіха.

Було душно. В променях сонця, що косо падали крізь одчинені вікна, крутилася дрібна фіолетова курява, і вітерець приносив з собою різкий аміачний запах стайні. Молоденький півник на дворі раз-у-раз задерикувато кукурікав. Хлопці ретельно сопіли, записуючи до зошитів те, що переказував учитель.

Тов. Портянко сидів урочистий, поважний, свідомий своєї відповідальности за постановку викладання історії в районній трудовій школі. Руда течка перед ним на лавці. Рясні каплі поту повільно текли по скронях. Він уважно стежив за неквапливим ходом розлогого оповідання про обставини смерти великого князя Ігоря та Ольжиної помсти.

Оповідання сподобалося йому. Воно зацікавило його. Особливо те, як Ольга помстилася деревлянам. Ці горобці, що їх Ольга забажала одержати від деревлян замість узяти данину хутром та медом, а потім скористалася ними, щоб підпалити в деревлян їх хати!.. Тов. Портянко не витримав і в палкому захопленні вигукнув на всю класу:

– Ото ж і стерво!

Він захлинався від реготу! Так ловко піддурити цих селюків-деревлян. Сльози виступили йому на очах. Крізь сльози він дивився на вчителеву довгу бороду й заздрісно думав:

– І все те він бачив та знає!

Одначе, що більше він замислювався над змістом оповідання, що більше міркував з приводу того, що довелося йому чути тут у школі від старого вчителя, то

більше він насумрювався. Цікавість, захоплення й здивовання поступалися почуттю обурення.

З роздратованням він раптом перервав викладача, гнівно стукнув по столу течкою й сказав:

– Годі!

Відомо, чоловік – одне слово, жінка – словник. Слово «Годі!» було словом чоловіка.

Старий учитель, вражений, спинився. Він не зовсім добре уявляв собі, що, власне, трапилося й чого від нього хоче цей химерний тов. Портянко.

Тов. Портянко підвівся, міцно притиснув ліктем течку під пахвою і виголосив енергійну промову.

– Пролетарська революція, – сказав він, – ще в жовтні сімнадцятого року з коренем знищила всіх князів і буржуїв, різних експлуататорів згідно з ясними й геніальними вказівками тов. Леніна, вождя всіх трудящих пролетарів і світової революції. Отже не годиться й згадувати про це ганебне минуле, про це остогидне дрантя, всіляких князів.

– Я, – сказав він далі, – обурений з того, що сьогодні на 4-ому році пролетарської революції в советській трудовій школі знов чую про цих князів і буржуїв. Більше того: знаходяться такі люди, до того ж, учителі, які називають цих гадів, це людське падло, великими. Чи можна йти ще далі?

– Я, – заявив тов. Портянко, і голос його тремтів од напруженого хвилювання, – не припущу, щоб у мене в районі вчителі розводили контрреволюцію й дозволяли собі публічно, як справжні бандити, виступати проти советської влади й завоювань світової революції.

При цій нагоді тов. Портянко в короткому слові зробив огляд міжнародного положення, щоб на тлі завоювань світового пролетаріату яскравіш виступила вся ганебність поводження старого вчителя.

Вже продзвенів дзвінок на перерву, вже продзеленчав він удруге, раз і ще раз, проголошуючи кінець перерви та початок наступної лекції, вже заглядав до класи другий учитель і, скромно кахикнувши, потихеньку й обережно, щоб не рипнули двері, прикрив їх, а тов. Портянко все ще промовляв.

Стурбований завшколи підійшов до відчиненого вікна, прогнав пинком ноги обридлого півника, який своїм кукуріканням заважав йому слухати, і, намагаючись лишитися непоміченим, прикладав усіх зусиль, щоб, стоячи під вікном на дворі, не пропустити жадного слова з промови тов. Портянка й зрозуміти, що й до чого той каже і які саме катастрофічні наслідки може все це мати.

Пересунулись і короткі стали полудневі тіні. Зникли рештки ранкового холоду. Усе дужче пекло сонце. Завшколи знемагав від сухої серпневої спеки коло розпеченої стіни шкільної кам'яниці. Поховались під кущики жовтої акації, зарившись у куряву, квочки.

Усе задушливіше ставало в класі. Знесилені дрімали учні. Тов. Портянко дотягував промову до кінця своєї другої години, досягаючи тієї межі в часі, коли він зрештою міг спинитися.

Він спинився. Учитель здобув можливість сказати дещо в своє виправдання. Він зазначив, що оті князі, про які йшла балачка, жили за 1000 років до Жовтневої революції. І на це й є історія, така наука, яка розповідає

про минуле, вчить про те, що колись діялось, щоб ми, теперішні люди, знали, як люди, наші батьки, діди й прадіди жили за давнини.

Наука! Це слово мало для тов. Портянка магічне значення.

Вважаючи на анальфabetизм і недосвідченість старого вчителя, вихованого на старорежимних поняттях і поглядах, тов. Портянку з поблажливим презирством з'ясував йому, що він, тов. Портянку, як представник партії в районі, не має й не може нічого мати проти науки.

– Партія, – зазначив повчально тов. Портянку, оптимістично ототожнюючи в своїй уяві себе й партію, – є за науку!.. За природу!.. – додав він, щоб підкреслити суть справи, що могла бути неясною й малозрозумілою для вчителя як людини безпартійної.

– Якщо така наука історії, – зауважив дещо скептично тов. Портянку (...звісно: жадна людина не може знати всього на світі, навіть коли вона займає такий відповідальний пост, як посада секретаря райпарторганізації), – якщо така наука є, – повторив він, – і є вчені люди, які нею займаються, то хай воно так і буде. З мого боку не зустрічається ніяких перешкод до того, – з щирою й щедрою великодушністю заявив Портянку.

– Але, – продовжував він, – я аж ніяк не можу припустити, щоб у мене в районі якийсь учитель чи хтось інший ще й досі вживав таких паскудних слів, як князі, що викликають обурення з боку кожного свідомого пролетаря або, ще гірше, про цих

мерзотників, про це людське падло, про цих контрреволюціонерів казав: великі князі. Я, – сказав тов. Портянко, – рішуче забороняю вживати подібні слова й вирази надалі при викладанні науки історії дітям пролетарів і трудящого селянства.

Уп'явши п'ятерицю в волосся сивої своєї бороди, учитель зі спокійною й врівноваженою мудрістю літньої людини слухав метушливу й рвучку мову тов. Портянка.

Він подякував останньому за його глибокодумні й цінні вказівки, зазначив, що більше не вживатиме таких контрреволюційних слів, як князі, і просив тільки з'ясувати йому те, що лишалося для нього тим часом неясним.

– Я не зовсім уявляю собі, як годилося б називати тих діячів старих часів, що колись діяли і яких їхні прихильники, очевидячки, з метою контрреволюційної пропаганди називали князями й навіть ще й великими князями. Я був би вам дуже вдячний, — сказав учитель, – якби ви, тов. Портянко, порадили мені щось інше, якусь іншу назву, яка цілком відповідала б основним засадам пролетарської свідомості.

На це тов. Портянко з властивою йому поважною розсудливістю зазначив:

– То вже ваша справа знайти, як їх називати. Наше діло – вказати вам.

* * *

... Портянко був піонером, початківцем, попередником, діячем районного масштабу. Незабаром

прийшли ті, які розвинули побіжно кинуті ним думки й ствердили вимогу цілковитого заперечення історії. Вони твердили, що історії немає поза історією ВКП(б) і відповідно до того історія починається тільки з жовтня 1917 року.

Історію було ліквідовано. Науково-дослідні установи закриті. Академіки, професори, доценти, доктори, магістри й магістранти рубали в тайзі на засланні сосни, вантажили баржі, бігли босі з лазні до бараків. Потім було з'ясовано, що це все ухил, і професорів повернули, а рубати сосни в тайзі послали ухильників.

Але дух тов. Портянка тримався і в 1941 році. Директор Львівської філії інституту історії, за власним підписом, вивісив друкованого на машинці папірця, де оголошував назву «Галицько-волинське князівство» контрреволюційною і забороняв її вживати.

Минає час, і все змінюється, кажуть філософи. Але є люди, уяви й ідеї, які попри все те лишаються незмінними. Так кажуть факти.

Чемність

(З циклу «1921 рік»)

Цього разу на закритих зборах райпарторганізації т. Портянко виголосив промову не з приводу боротьби з бандитами, не про завдання КНС¹ в боротьбі проти куркулів, знов таки й не про заміну продрозкладки продрподатком, але про дещо зовсім нове, інше, можна сказати, несподіване: про чемність!.. Про обов'язок кожного партійця бути чемним.

Був т. Портянко худорлявий, миршавий, заклопотаний і метушливий. Його дерли, його рвали на частини. Він завжди спішив. Він або лаявся, або підписував на ходу папірці, або крутив ручку телефонного апарату і з одчаєм кричав у рурку: «Корсунь! Корсунь! Корсунь», викликаючи округовий центр. Іноді енергійно дмухав в рурку. Під ліктем, міцно притиснений до боку, був завжди з ним обдертий і рудий плоский портфель, в якому не лежало ніколи нічого, крім пожовклого числа «Правди» та аркуша промокального паперу. Портфель він носив для престижу та за довгою звичкою мати під ліктем серветку. За кілька років перед жовтневою революцією він працював у Києві офіціантом. Він бачив світ і знав світ. У питанні про чемність він міг виступити з властивою для нього експресією й авторитетністю.

¹ Комітет незаможних селян.

Оскільки т. Портянко репрезентував у районному масштабі партію, він був свідомий своєї ваги й свого значення.

У своїй промові, виголошеній перед партійним активом району, він з огидою одізвався про нікчемну й підлу, ворожу пролетаріатові буржуазну чемність, що була тільки машкарою, якою різні князі й буржуї на протязі тисячоліть прикривали своє обличчя експлуататорів. Він вимагав від присутніх, щоб кожен свідомий і чесний пролетар розмежувався з цією ганебною й гнилою буржуйською чемністю. Йому дуже хотілось висловитись у питанні про те, як саме треба поводитись заслуженому большевику, загартованому в бурях і грозах революції. Приміром: як треба сморкатися, з допомогою пальця, чи користуючись носовою хусткою? Чи треба скидати шапку, коли урядуєш в установі, чи, навпаки, сидіти в себе за столом у шапці, зсунувши її набакир? Знов таки: чи треба відповідати «Драстуйте» на кожне здоровкання одвідувача, що ввійшов до установи, чи гнівний і суворий погляд, кинутий мовчки або з відповідною лайкою на відвідувача, скаже останньому краще, ніж будь-що, з ким він має справу і куди саме він прийшов?

Однак оскільки з цього приводу жадних директивних вказівок з округового центру не було одержано, а питання само по собі було неясне не до кінця пророблене і могло викликати в дискусії чимало суперечок, т. Портянко обійшов ці слизькі й двозначні питання.

– Краще не треба, – сказав собі т. Портянко й сплюнув перед собою на підлогу.

Він промовляв дві години. І ще три чверті години. Він добре таки впрів в цей гарячий соняшний день, виголошуючи свою темпераментну промову перед представниками партійної організації. Він закликав кожного чесного і відданого партійця-пролетаря озброїтись пролетарською чемністю в справі боротьби за світову революцію і взяти за приклад щодо цього та вчитись в т. Леніна й Троцького, т. Енгельса і т. Маркса.

– Хай живе світова революція й її великий вождь т. Ленін! – закінчив свою промову т. Портянко.

Матрос Вирвизуб, заврайвідділу Наросвіти, сидів на стільці в першому ряді, закинувши ногу на ногу і відтопирений великий палець на босій його нозі увесь час рухався, активно реагуючи на особливо гучні й патетичні місця промови секретаря партійної організації.

Коли т. Портянко закінчив, усі відразу подивились на нього. Усі розуміли, що промова, виголошена т. Портянком, в першу чергу торкається не заврайзу і не завфінвідділу чи міліції, але як справа культурна, тонка й, можна сказати, делікатна стосується саме його, Вирвизуба, як заввідділу наросвіти.

Тов. Вирвизуб підвівся. Він випростався, високий і великий, міцно впершись в підлогу, як на кораблі в шторм. Він став на те місце, де перед цим стояв т. Портянко. Як досвідчений промовець, він сказав «Товариші!» й після цього помовчав.

– Товариші! – сказав тоді знову т. Вирвизуб, і громовий його голос потряс стіни кімнати, шибки в вікнах і присутніх; – Коли ми були на кораблі славного

революційного Балтфлоту, так ми панів-офіцерів, взявши за руки й за ноги, розгойдавши, кидали за борт у море, або ж у корабельну топку. Знову ж, скажу я про себе й таке, що коли я командував загоном і ми в січні 18-ого року завоювали Київ, ми ставили, без ніяких балачок, до стінки кожного генерала, буржуя, банкіра й митрополита, і слава про наші геройські діла грізною хмарою і до цього дня дивує світ.

Він зробив павзу. Він змінив тон, Він сказав м'яким, майже ласкавим голосом, що так контрастував з громовим резонансом його голосу, пристосованим до штормів.

– Однак, – сказав т. Вирвизуб, – партія, т. Ленін і вслід за ним і наш славний вождь світової революції в нашому районі т. Портянко, кажуть нам: годі вже, братішки, годі. Нужно потіхоньку. Полігоньку. Велікатно, а не так як фуліган какой, ілі ещо как шпана якаянебудь. Ето, я говорю, понімають нужно, хоч ні кожний ето бачити може, способность до того імеєть.

Матрос набрав повітря в груди, роздув щоки, зробив круглі очі і закінчив:

– Од нас вимагаєтьса тепер обхожденіє, показать чемність, як сказав т. Портянко, а не так, щоб: – Ах, ти сукин син, буржуй, мать... ставай до стінки! І зараз за шпалер. Ми ето понімаєм, колі ето партія каже, бо вона на то своє соображеніє імеєть.

... Наступного дня в сусідньому селі т. Вирвизуб на чолі комісії, до складу якої входили голова й секретар місцевої сільради, представник учительської профспілки з району, заврайшколою й тутешній учитель, оглядали священничий будинок, в якому

передбачалось восени розташувати школу. Серед присутніх була також і місцева вчителька, молода і недосвічена дівчинка, яка ще не звикла й не знала, як треба поводитись і триматись в такому поважному товаристві, в присутності героя революції матроса Балтфлота т. Вирвизуба.

Члени комісії стояли посередині великої порожньої кімнати, колишньої залі, де тхнуло вогкістю й цвіллю, дівчина осторонь, спираючись плечем, коло стінки.

Йшла загальна розмова про придатність чи непридатність будинка для школи. Тов. Вирвизуб похмуро дивився на дівчину, що самотня стояла перед ними під стінкою. | те, що вона стояла під стінкою, це діяло йому на нерви, бентежило, турбувало. І тоді сповнений люті, звертаючись до неї, він сердито гукнув:

– Стань на середині кімнати!

Дівчина, не знаючи, як це зрозуміти, густо почервоніла й розгублено продовжувала стояти під стіною.

Тоді рывкнув т. Вирвизуб:

– Стань, кажу я тобі, по середині кімнати! Скільки разів треба повторювати. Доволі ви вже постояли попід стінкою, Годі вже. Минули вже ті часи, коли ми ставили вас під стінку. Ми навчимо, як треба бути чемними! – додав т. Вирвизуб, і в голосі його бриніла рішучість і погроза.

... І потім, коли т. Вирвизуб вертався з Горобіївки до району, він гірко нарікав і скаржився своїм супутникам на те, що деякі з безпартійних саботують розпорядження уряду і партії.

– Важко працювати, – казав він, – копи найпростіші правила чемного поведження доводиться тлумачити й пояснювати навіть освіченим людям. Ти вже його й на думці не маєш розстрілювати, а воно таки пнеться, все одно само до стінки стає. Некультурність!..

Відьма

(З циклу «1921 рік»)

– Як сознательний пролетаріят і знов же як представник біднішого селянства, я в Бога, конешно, не вірю! – твердо заявив товариш Портянко: – Наука, а оп'ять же товариш Ленін окончательно довели, що Бога немає, а однак замість того є сама тільки природа. Як руководящий партійний кадр на відповідальному посту в нашому районі, я вірю не інакше, як тільки в природу.

Пізній осінній вечір. Чорна ніч дивиться в вікно. Темно блимає лойовий каганець. Кувікає немовля в колисці, підвішеній до сволку. Господиня кінчає поратись коло печі. Вона винесла помиї на двір, нагодувала свині і тепер гуркотить бляшаною заслонкою, прикриваючи челюсті в печі, тоді лізе на піч, щоб засунути каглянку.

Біля столу, на якому підноситься велика купа смаженого насіння, сидять секретар рай парторганізації тов. Портянко та завідувач районової школи Іван Федотович Парфеса, що прийшов до нього в гості, і лузають насіння.

Тов. Портянко робить це з дивовижною швидкістю. Він роззявляє рота, вкидає туди з розмаху зерно, в мить розчавлює й спльовує лушпиння. Лушпиння густо вкриває долівку, лаву, стіл, груди, підборіддя. Раз-у-раз тов. Портянко й завшколи жестом, що здається автоматичним, струшують з себе луску.

Уповільнений час тече безмірно мляво. Він тече з безвісти й лине в ніщо, широкий і громіздкий потік

темних, розпливчастих присмерків, а лойовий каганець постає перед байдужою уявою як символ світла нерадісного й ненадійного.

– Розуміється, – неквапливо каже далі тов. Портянко, – Є такі з наших селян; оп'ять же середнаки або ж однаково хоча б і батрацький елемент, що стають, як оце, приміром, і я, на плятформу совєтської влади й згідно з тим відмовляються од церкви і не говіють даже, але не наважуються, знов таки за платформою сознательного пролетарія, вірити в природу, а обратно пристають до штунди! – зневажливо кидає тов. Портянко.

І знов мовчання, і знов лузають насіння, і знов в колисці кувікає немовля,

– А, приміром, щодо відьом, то якої ви про них тримаєтесь авторитетної думки, товариш Портянко, якщо мені дозволено буде запитати вас? – сказав Іван Федорович, заврайшколи:

– Чи вірите ви у відьом?

Іван Федотович, заврайшколи, худорлявий, малий на зріст, з зірваним голосом, був пюдина тонка й прониклива, Обіймати посаду заврайшколи в ці бурхливі роки, початку двадцятих років, значило лявірувати й комбінувати. Щоб пишатись на цій посаді, доводилось виявляти виключне мистецтво, найвищу віртуозність: бути з усіма одночасно в добрих стосунках і не бути ні проти кого, упевнити кожного, що він тільки з ним проти всіх інших. Треба було ходити по линві, натягненій над безоднею й балянсувати.

Іван Федотович підтримував добрі взаємини однаково і з головою райвику, і з слов'янським панотцем Гервасієм, умів бути з слов'янами і активно виступати на боці їх антагоніста Гриця Делікатного, диригента церковного хору й голови «Просвіти», що, вибраний на районних зборах, мав їхати до Києва й висвятитися на автокефального панотця. Він приятелював з лікарем і з усіма в учительському колективі, ба навіть з тов. Чесноковим, начальником продзагону, що прибув з Москви і, звільнивши для себе одну з учительських квартир, оселився при школі. Заходив Іван Федотович частенько також і до тов. Портянка, який любив у вільний час побалакати про науку.

Тримався Іван Федотович виключно скромно. Він ніколи не намагався висунутись на перший плян, та на мене він завжди справляв враження людини по-селянському дипломатичної і в дипломатії своїй наскрізь іронічної. Дипломатію й іронію він перетворював на тонку гру, замасковану підкресленою скромністю. Йому, – принаймні мені це так здавалося, – подобалося будувати свої розмови в іронічному пляні і зберігати при тому вигляд людини сторонньої й незацікавленої.

– Що кається до відьом, – відповів роздумливо тов. Портяненко на поставлене йому запитання, – то я думаю, що це діло інше. Сказати, зовсім особлива річ. Треба понімати це так, що до церкви або вобче до лерігії це не має касательства.

Господиня тим часом замела довкола припічка, перев'язала хустку й, покінчивши з усіма

господарськими справами, сіла на лавку. Тягнучи за шворку, вона гойдала колиску й прислухалася до розмови, яку вели чоловіки.

– Ковальова Одарка – відьма! – обзивається вона з свого місця.

– Кажуть таке баби! – зауважив тов. Портянко й простягнув руку до стола за новою жменню: – Я ще малий був, то чув, що її мати така ж клята відьма була й багато народу на своєму віці заїздила.

– А ви самі як тепер думаєте? – допитувався вчитель:

– Що я думаю? – відповів тов. Портянко: – Яка ж може бути відьма за соціалізму? Спалити її стерву, та й усе! Воно навіть це й не гріх, бо у відьом і душі ніякої людської немає, сама пара, як от, приміром, у кішки або собаки. Відьма, вона, звісно, тварюка!

– Я сама бачила, – застрекотіла швиденько Пріська, – як ота Одарка ще позаторік на кішку перекинулась. Стояли ми ото біля криниці під вербою, я та баба Оляна, та тітка Явдоха, та Козубова Тетяна, а вулицею від коперації Одарка Ковалева йде, а назустріч, як оце ви тут сидите, Грицько Стеценків завертає...

Завшколи подивився на Пріську, на її широкі у вигляді півмісяця серги, на гострий її носик, на тов. Портянка й сказав:

.– Поміж людей на селі ходить така гутірка, що немов це Ковальова Одарка Стеценкового Гриця заїздила!

Гніт надгорів і ледве світить. Тов. Портянко бере його двома пальцями і підтягає вгору. Вимащені лоєм пальці він витирає собі об волосся.

– Я ще доберусь до цієї Одарки! – каже він.

– Доберусь!.. – підхоплює Пріська: – Який же з тебе секретар партейний у районі, якщо в тебе в районі таке чорт зна що водиться!

Він не відповідає, деякий час мовчить, лузає насіння, тоді каже:

– Однак же й інструкцій з округи про відьом у нас досі не одержано!

І в голос його чути непевність і сумнів.

– А ви в порядку творчої самодіяльності, власної, мовляв, ініціативи! – підтримав його завшколи.

– Конешно, це воно можна, але тільки, щоб перегину якого по цій лінії не вийшло, а то ще й сьогодні можна було б з нею розговор мати.

Він подивився на гирі ходиків і нерішуче почухав потилицю.

– Воно ще ніби й не пізно!

І взявся за шапку.

– Ви, Іване Федотовичу, сидіть! Я швиденько проверну це діло й повернусь. Ми ще повечеряємо. Моя Пріська борщу доброго наварила. Та й гарбузова каша до молока є. Та, може, й чарчина яка знайдеться. Сидіть.

Набрав повну жменю насіння, натяг на потилицю засмальцьованого картуза свого, підхопив по дорозі течку, що лежала на миснику і з якою він ніколи не розлучувався, і, кинувши на прощання: «Поки», вийшов з хати.

Завшколи лишився. Лузав насіння. Слухав, як Пріська, сівши на лежанку й гойдаючи босою ногою колиску з немовлям, розповідала про посуху, що була

влітку, і про те, як у Горобіївці дев'ять днів розкопували стару закинуту криницю і як це й тоді всі казали, що посуха була на селі саме через те, що Одарка, відьма, воду держить,

– Відьма, вона все знає й все може! – упевнено сказала Портянкова жінка Пріська.

... Увійшовши до Одарчиної хати, тов. Портанко запропонував усім, що були в хаті, вийти геть, бо в нього з Одаркою розмова буде політичеська, секретна.

Він сів за стіл, течку поклав коло себе, каганця одсунув на край столу й суворо подивився на Одарку, яка лишилась стояти посередині хати.

– То признавайся, Одарко! – погрозово сказав до неї тов. Портанко.

– У чому ж мені признаватись? Продрозкладку я здала упольне. Мені нема в чому признаватись.

– Ну, не удавай з себе казна-що. Сама добре знаєш, у чому ти клясовий ворог супроти пролетаріату. Признавайся! – люто гукнув на неї Портанко: – Признавайся, що ти відьма!

– Мало що на селі брешуть!.. – спокійно й байдуже відповіла йому Одарка.

– Брешуть? А, може, таких, як ти, зничтожать треба!

Він витяг з кишені револьвера, старого «Сміта й Вессона» й поклав його на стіл поруч з течкою.

– Бога бійтеся! – злякано зарепетувала Одарка. – Навіщо ви таке? Що це ви? – в знемозі простогнала вона: – Ой, лишечко! Та сховайте, щоб і очі мої не бачили.

Одарка заголосила над собою, немов над небіжчиком, причитуючи.

– Бог мені тут ні до чого, – застеріг Портянко: – Ти мені Богом не одговорюйся. Ти признавайся. У тебе й мати була така ж відьма, як і ти!

– Як мати, не знаю! – ухилялась від прямої відповіді Одарка: – Вони вже давно померли, а я й до церкви ходю, і говію, і святі тайни приймаю, і батюшку поважаю.

– Ну, це пустяки діло, цей твій батюшка. Це для советської влади не доказ, що ти говієш. Може торік я теж ще говів, що з того? Советська наука доказів од науки вимагає.

– Як же це так од науки? – поцікавилася Одарка.

– Атак од науки, що якщо ти відьма, то в тебе хвіст должен бути, і знов же так обратно,

– Убий мене грім! Покарай мене Матінка Божа!

– Ти мені забобони не розводь. Я тебе згідно з наукою питаю, чи є в тебе хвіст?.. Признавайся!

І він грізно рукояткою револьвера стукнув по столу.

Загойдався вогник в каганці, заколивалися химерно тіні по стінах хати. Дракони пронеслись, наїживши свої гребінці. Гарпії заметушилися, витагаючи з гавканням псині морди.

– Та немає в мене ніякого хвоста, ой, Боже ж мій. Боже мій! Матінко Божа, та за що ж це мені таке?!

Ламала руки.

– Ти мені наукою доводь, а не Богородицю!

– Лишенько ж моє! Як же вам наукою доведу? Якби бодай чоловік був удома, а то ж його до червоної армії забрали.

Згадка про чоловіка в червоній армії вплинула на тов. Портянка. Як-не-як, інструкцій про політику партії відносно відьом з округи досі не надсилали. Може, за ліквідацію відьом його висунуть як керівний кадр в округовому масштабі, а може, й навпаки, пошлють десь в якенебудь бандитське село головою сільради або комнезаму. Хто ж його знає, як подивляться в окрузі на його ініціативу? ! Портянкові дещо навіть моторошно й млосно зробилося.

Людина ніколи не буває певна себе!.. Він вирішив діяти за вказівкою тов. Леніна: Два кроки вперед, крок назад. Пішов на компроміс.

Тим же погрозливым тоном він звернувся до Одарки:

– Ну, так от, останнє моє тобі слово, Одарко! Щоб ти мені од науки пред'явила посвідку з печаткою, а ні, то я тебе як контрреволюційний елемент ліквідну, Я не можу терпіти, щоб у мене різні гади та відьми район паскудили, щоб у мене в районі, як за старого режиму, різне дурно по вулицях бігало, в кішок перекидалося, на людях їздило. Отож!. – повчально зазначив тов. Портянко.

Він вийшов з-за столу й зазирнув у вікно. В очі йому глянула непрозора темінь. Осінь дощем билась у вікно.

Струмки води стікали по шибках.

Доводилося чекати. Ляв дощ. Дощові краплі видзвонювали по шибках одноманітну пісню. Тужив

вітер. Рипіли стовбури дерев. Тягнувся час. Одноманітний і нерозважний, він виникав з нічого, линув з повільною млявістю і поринав у глуху пітьму осінньої ночі.

– Ти б, бодай, погоду перемінила! – з нудьгою в голосі сказав тов. Портянко, звертаючись до Одарки, що мовчки сиділа на ослінчику коло печі, підперши обличчя рукою.

– Як би ж то! – зідхнула в одчаї Одарка, й гірко заплакала.

Відомий етнограф, дослідник народної медицини, лікар за професією Василь М. Демич в двадцятих роках жив і практикував на селі. Одного разу до нього прийшла молодиця, поклала на стіл торбинку з копою яєчок і, низько вклонившись, сказала:

– Усі кажуть, що я відьма! Жити мені не дають! А яка ж я відьма, коли я ніяка відьма. Якби в мене хоч би хвіст був, а тож у мене ніякого хвоста того немає. Зробіть милість, видайте мені бамажку, що, згідно з наукою, у мене хвоста немає. І печатку прошу вас, до тієї бамажки прикладіть, щоб люди не сумнівались.

Емальована миска

Постать людини в сірому халаті чітко викреслювалась на відкритому горбку. Жовта доріжка між темнозеленими кущами ліщини йшла вгору і раптом, ніби одрізана, заломлювалася. За горбком одкривався простір, перерізаний вузькою щілиною глибокого яру, а за яром сіро-зелена далечінь і небо, вкрите біло-димчастими хмарками.

Халат з ніжно-рожевими смужками – стандартне вбрання для хворих – був явно закороткий для нього. Довгі руки безпомічно й незграбно висіли вздовж тулуба, вузька голова з гострим тонким носом і прямими бровами була, як у сліпих, піднята вгору.

Помітивши мене, він швидко пішов мені назустріч. Тоді відразу спинився і тепер стояв, нерішучий, сповнений вагань, не насмілюючись звернутись до мене. Він ніяково почервонів і дивився вбік, удаючи, немов гілка, листок або птах, схований у глибині куща, цікавлять його найбільше.

Я звернувся до нього тоном, усталеним між лікарем і пацієнтом, що підкреслює різницю між двома людьми, з котрих один володіє необмеженим авторитетом, правом єдиного й виключного присуду, цілитель, геній і маг, могутній і безумовний владар, і другий, один з тих, що позбавлені власного ім'я й всіх життєвих відрізень, підводяться під загальну категорію хворих. Перший є всемогутніший у своїй умовній величі за Чінгіс-хана, другий є ніщо, підлеглий, нівельований і знищений.

– Ви щось хотіли мені сказати? – спитав я.

Він спалахнув. На його блідому обличчі виступив ніжний, як у дівчини, рум'янець.

Він був худорлявий і виснажений, як людина, що довгий час жила надголодь або яка перебуває в стані глибокої моральної депресії. Зосереджений у собі і насумрений, хоч і без тієї німої й темної пригнічености, що важкими зморшками, як рубцями ран, карбує обличчя, коли недуга огортає людину чорними сутінками хмурого смутку.

– Прошу, – сказав я, підбадьорюючи його, – прошу, я ладен вас слухати.

Він мав вигляд цілком нормальної людини. Спокійний, лагідний, врівноважений, без тієї розхристаної збуджености, яка властива психічним хворим. Високий на зріст, стрункий, з синіми, немов замріяними, очима і ясным відкритим чолом.

Я спостерігав його, хоч він і не належав до моїх пацієнтів. Серед потвор, кретинів, паралізованих, серед фантастичних виродків і недоносків з одвислими й слинявими устами, серед маніяків зі спиненим і відсутнім поглядом, він кидався в вічі. Інші були нелюди, напівлюди, тварини, які вже пізнали, що таке людський гріх і людський злочин; він один справляв враження людини. Ті несли на собі клеймо кари, цей же був чистий. Він становив виняток.

Він мені подобався своєю делікатною боязкістю. Його мрійлива нерішучість, заглиблена в собі відсутність приваблювала мене до нього.

І тепер, щоб заговорити зі мною, він мусив переступити через поріг своєї ніяковости. Спазма

кривила йому уста. Він робив зусилля, щоб перебороти свою сором'язливість.

– Докторе! – сказав він нарешті з благанням, – я до вас з проською. Не прийміть за зле те, що я вам зараз скажу. Я сподіваюся, докторе, що ви не поставитеся до моєї просьби, як і всі інші, до кого я звертався і для кого я тільки схема з відповідей на анкетні питання, наперед передбачений висновок у залежності від того, як дригає нога, коли її ударити в коліні молоточком.

Він спинився на мить і з рішучістю, що здавалася остаточною, сказав:

– Я хочу просити вас, докторе, допоможіть мені, щоб мене звільнили звідціля.

Він дивився на мене відкритими, ясними й спокійними, може, надто спокійними очима.

– Я не прохав би вас, якби справа йшла особисто про мене...

Він стримано посміхнувся.

– Справа не в мені, докторе, зовсім не в мені. Що я становлю собою, щоб я мав право претендувати на щось або чогось вимагати для себе? Я не надаю ваги своїй особі, щоб я поважився в своїх особистих дрібних справах вдаватися до вас і турбувати вас, докторе. Мені байдужа моя власна життєва доля, як би вона не склалася. Хіба не все одне, що є зі мною й як мені ведеться, чи я їв сьогодні лікарнянську баланду чи ананаси в шампані?

Я дивився на нього з професійною допитливістю фахівця-психіатра. Він був для мене передусім об'єкт для клінічних спостережень. Я зважував кожен його думку, я стежив за кожною його фразою, за виразом

обличчя, за хмаринкою, що мимохіть з'являлася на його обличчі. З пожадливістю мисливця, що стежить сліди своєї здобичі, з жорстокістю слідчого, що не знає вагань, я шукав у ньому ознак психічних порушень. Я намагався вхопитись за нитку, яка дозволила б розплутати вузол його хвороби.

Зрештою й сказаного було цілком досить. Спираючись на ці його відмовлення, взявши до уваги це боязке його й самотнє тікання, ці слова про самозаперечення, годилося б зробити висновок, що я маю справу з типовим прикладом комплексу неповноцінності. Поглинаючи сферу підсвідомого, почуття власної неповноцінності прориває охоронні бар'єри і, з нестримною силою вирвавшись на поверхню психіки, виявляється в вигляді неврозу.

Це виглядало як дуже правдоподібне припущення!.. Та я й найменше не належав до числа тих лікарів, які в кожній людині бачили хворого. Серед своїх колег, що працювали в лікарні, я був майже єдиний, який не поділяв їх манії трактувати здорових як хворих. Я обстоював право кожної людини вважатись здоровою. Зрештою, хіба з того, що говорив він, не можна було зробити висновка, який цілком заперечував би попереднє припущення, визнати цілком певно, що передо мною була не психічно хвора людина, а мислитель, який з абстрактної ідеї самозаперечення робив для себе правило повсякденного життя, не надаючи ваги зовнішнім умовам життя?

— Повірте, — казав він далі, — тут у лікарні, дозвольте, докторе, називати речі на їх власне ім'я?.. — тут у лікарні для божевільних мені живеться далеко

краще, ніж мені досі жилося там, на волі. У мене є стале ліжко спати, мене одягають; я ношу цей прекрасний, теплий і вигідний халат, чудесне убрання сірого кольору з ніжно-рожевими смугами; мене годують просто, але я ситий. Я не мушу ні про що дбати. Я не маю жадних клопотів. Я почуваю, немовби я потрапив до Будинку відпочинку або до найкращого з санаторіїв КСУ².

– Ви вмієте знущатися! – зауважив я.

– Я?.. Знущатися?.. Ви помиляєтесь, – із запалом заперечив він. – Прошу вас, докторе, не прийміть моїх слів за жарт. Я цілком твердо оцінюю речі. Якщо б справа йшла виключно про матеріальну сторону життя, то при моїй невибагливості я не мав би жадних підстав скаржитись. Але...

І він глибоко зідхнув і відразу захвилювався.

– Тут у лікарні не можна працювати. Я не маю книг. Мені не дають паперу. Я не маю змоги поїхати до бібліотеки. Я вже не раз підносив це питання. Я звертався до старшого лікаря, до сестер, до санітарів, до вартового при вході. І від усіх них я чую те саме: "У нас режим, товаришу хворий!".

Він стиснув свої довгі тонкі, з м'якими рожевими нігтями пальці.

– Моя розвідка про Гассенді з філософії 17 століття лишається незакінченою, і я страждаю.

Здригнулись кінчики уст, очі наповнилися сльозами. Він одвернувся вбік. Я зважував.

Чи не годилося зробити припущення про манію величі, що володіла ним?! Скільки їх було тут. Кантів,

² Комісії сприяння ученим.

Гегелів, Тичин і Гете, Христів і Будд, пророків і мудреців, імператорів і завойовників, поетів і філософів, творців універсальних догм, провісників розумових істин, соціальних систем, що мали ощасливити людство!.. Що ми могли змінити в їх долі? Ми лікували їх збільшеними порціями броду, впорскуваннями мишаку, душами Шарко або ж препаратами для регулювання функцій залоз.

"Розвідка про Гассенді". Я відчував жаль. Чи існувала вона в натурі? Чи не був це просто плід маячіння хворої й роздратованої уяви? Або ж, якщо така розвідка й існувала насправді, то чи не було це тільки белькотіння немовляти, безладне нанизування фраз, шал слів, лихоманка позбавлених глузду думок?

– Я бачу, – сказав він гірко, понурюючи голову, – я бачу, докторе, що ви не ймете віри моїм словам! Ви не певні! Ви вагаєтесь!.. Я вас проситиму, докторе, прочитайте в бібліотеці розділи з моєї книги, що були видруковані. Ви побачите самі, чи варто домагатися, щоб дати мені змогу довести мою працю до кінця.

Він знову звів голову й дивився на мене своїми синіми спокійними упокореними очима.

– Шопенгауер, докторе, якось сказав, що суспільство є не сума осіб, що існують, а сукупність мислителів, що існували. Згадуючи про це, я не хочу сказати цим нічого іншого, як тільки те, що праця мислителя має для людства не менше значення, як і кожна інша праця. Я хочу мислити, докторе, а мене замкнули до лікарні разом з божевільними. Я людина, я такий, як і всі, а мене примістили в клітку з мавпами.

Він одвернувся. Він не скінчив, він пішов геть з пониклою головою, і я бачив тягар, що лежав йому на плечах, сум, що гнітив, горе, для якого не було вислову.

За яром сріблится сіро-зелений степ. Біло-синя димчаста височінь неба підносилася мерехтливим сяйвом. Пісок хрумтів під ногами людини, що покинула мене, не зазнавши втіхи. Я почував себе ніяково. Чеснотливість мого сумління була вражена.

* * *

Того вечора я пішов до бібліотеки. Я знайшов його ім'я в каталозі і замовив принести виписані книжки.

Електричне світло з-під ясного абажура високої лампи падало на білі сторінки книжки. Я читав, довкола панувала зосереджена урочиста тиша бібліотеки. Великі вікна відокремлювали два світи, зовнішній світ темряви, зірок, галасу вулиці, нічного запаху дерев, і цей другий світ штучного світла, книг, думки, підпорядкований літерним означенням абетки, регламенту цифр, формулам елементів.

Я заглибився в читання принесених мені книг. Це були окремі блискуче написані розділи з великої праці, що свідчили про ясний розум і про думку, чітку й величну, сповнену уявою грандіозности.

Я читав. Я згадував худорляве, бліде, дещо стомлене й змучене обличчя, і в моїй уяві мимоволі поставав хрумкий і несталий образ Новаліса, образ поета, філософа й мрійника. З широко відкритими очима пророк простував уперед. Відблиски

майбутнього відображались у його прозорих синіх очах, глибоких, як гірські озера.

Він писав про філософію 17 століття, сподіваючись, що з її заперечення народиться нова, інша система мислення. Яка?.. Він не давав остаточної відповіді. Але він уже бачив контури нових шляхів.

Твердими рисами він креслив їх на мапі майбутнього. Він ще не знав, які обрії відкриються попереду, але він уже дихав солоним повітрям океану, на хвилях якого пливли каравели завойовників, щоб, за безмежністю простору, відкрити для людства новий, обітований світ.

Я вийшов з бібліотеки немов сп'янілий. Я перейшов через вулицю. Жовтий місяць плив на синьому тлі нічного неба. Я ввійшов у сад. Чорні купи дерев стерегли спокій. Вогка прохолода огорнула мене й освіжила мені обличчя. Я скинув капелюха. Я йшов навмання. Я блукав алеями саду. Листя дерев зеленим вогнем спалахувало в світлі електричних ліхтарів. В темряві кущів дзвенів жіночий сміх.

Тієї ночі я заснув спокійним мирним сном.

* * *

Наступного дня мій новий приятель, сповнений сподіванки, уже чекав на мене. Він стояв унизу недалеко од вхідних воріт на повороті широкого брукованого шляху, що, згинаючись півколом, між зелених схилів гори, йшов од трамвайної зупинки вгору до центральних корпусів лікарні.

Я привітався з ним. Я розповів йому про своє враження од його праць. Я подав йому сподіванку на визволення.

– Непорозуміння завжди можливі! – сказав я.

Він просяяв. Він повірив у можливість звільнення. Його обличчя просвітлило ясною радістю.

– Докторе, – в нестримному захваті вигукнув він, – я без міри вам вдячний!.. Людству, щоб існувати й не загинути, бракує доброти й зрозуміння. Ви добрі до мене, бо ви хочете зрозуміти мене.

Він судорожно вхопився за рукав мого піджака.

– Коли б я тільки мав змогу закінчити свою книгу. Ви розумієте, докторе, це ж не просто праця з історії філософії 17 століття, історична розвідка про філософа Гассенді та його сучасників. Історія для мене – проекція в майбутнє, проект майбутнього. Це той схематичний план, що його викреслило минуле, щоб ми й наші нащадки збудували за ним будівлю. О, як приємно зачерпнути води ще з нескаламучених джерел майбутнього!..

В захопленні, пожадливо, він зазирає мені в вічі.

Не без труда я звільнив свій рукав з його спазматично стиснених пальців. Я хотів уже відійти, але він не одпускав мене від себе. Він тримався за мене, як мала дитина за вбрання матері. Його захват перетворювався в настирливість. Я мусив був вирватись. Мені було прикро, але я примушений був відштовхнути його від себе.

Цей різкий жест, яким я відштовхнув його від себе, вразив його, але що я міг зробити? Я обіцяв вжити всіх заходів, щоб допомогти йому.

Старшого лікаря я знайшов у його службовому кабінеті. Він сидів за столом і писав. Широкий і громіздкий, він заповнював собою крісло. Здавалося, тільки поруччя крісла, охоплюючи його ззовні, обмежували безмірність його тіла. Легкий вітерець роздував кремово-сірі заони на широких вікнах, приносячи з собою солодкавий запах скошеного і вже прив'ялого сіна.

Лікар поклав перо і повернувся до мене. Простягаючи мені свою важку, кошлату руку, він спитав:

– Що вам, мій молодий друже? З вами щось сталося? Ви чимсь збентежені? Чи не зробили ви якогось чергового несподіваного відкриття, що призведе до перевороту в усій нашій психіатричній науці?

Він завжди зберігав іронічний тон, насмішкуватий і поблажливий, у розмовах із персоналом, лікарями й хворими. Цей тон і те, що він, звертаючись до мене, казав "молодий друг", або "молодий чоловік", дратувало мене. Але я ховав своє незадоволення і робив вигляд, що при ділових розмовах і офіційних службових взаєминах усе це й найменше мене не обходить.

– Я прийшов говорити з приводу нашого пацієнта.

– Якого саме?

Я назвав його прізвище, ім'я й число палати.

– А, знаю!.. Так що ж?

– Я розмовляв з ним. Зовсім психічно здорова людина. Він домагається, щоб його звільнили.

– Вони всі домагаються цього! – відповів лікар.

Він позіхнув. Був ще ранок, але від нього вже тхнуло горілкою.

– Вони всі запевняють, що вони здорові, а що ми, навпаки, божевільні.

– Я не кажу про всіх, – відповів я різко. Як і завжди в розмові з старшим лікарем, мене розбирала гостра проти нього лють. – Я маю на увазі тільки цього одного. Ми робимо злочин, тримаючи його тут. Він не потребує жадної опіки з нашого боку.

– Злочин?.. – перепитав він мене хрипливим голосом хронічного алкоголіка.

Він звів на мене свій важкий нерухомий зір. Він дивився на мене своїми червоними склеротичними очима, напівсхованими під зморшками важких повік. Він астматично дихав. Я бачив перед собою його короткий гострий, як клюв хижака, ніс і тверде підборіддя на його широкому темному обличчі.

– Що таке злочин, мій дорогий друже? Ми їх робимо щодня тисячі!

Я знав лікаря. Він був цинік і скептик. Він любив жінок, горілку й книжки, оправлені в гарні палітурки. Він користувався великим авторитетом у психіатрії і не вірив ні в що і, можливо, саме тому не терпів жадних заперечень.

Але я вирішив не здаватись. Я вирішив довести справу до кінця.

– Я не кажу про тисячі! – вигукнув я нетерпляче. – Я кажу про даний, цілком конкретний і певний випадок.

Старший лікар поклав мені на плече свою волосату руку.

– Яскраво виявлений приклад шизофренії, молодий чоловіче! Класичний приклад, вартий уваги. Раджу, займіться.

Я з обуренням подивився на мого шефа, на його велике темне обличчя, на його під важкими зморшками повік зірке хижацьке око яструба.

Мені могли не подобатись ані його байдужість і ледацтво, ані цинічний його епікуреїзм, але я не міг не рахуватися з його досвідом, з розсудливою проникливістю його розуму, з тонкою точністю майже завжди бездоганних його діагнозів.

Але я продовжував обстоювати свою думку. Я уперто твердив:

– Я не можу згодитись. Категорично ні! Жадних ознак хвороби. Цілковита ясність думання!

– І все ж таки!!.

Я знизав плечима.

– Він ще вам нічого не казав про емальовану миску? – спитав мене тоді шеф.

Я похмуро подивився на нього. Ця безглузда манера розмовляти про серйозні речі!.. Я відповів насумрено:

– При чому тут емальована миска? Я зовсім не маю охоти жартувати! Вчора в бібліотеці я читав його філософські твори. Вони геніальні!

– Читати філософські твори пацієнтів, навіть коли вони геніальні, не входить в коло ваших прямих службових обов'язків. Замість цього краще прочитайте історію його хвороби. Це буде корисне й для вас і для нього! – повчально зауважив шеф.

Він поводився зо мною, як з хлопчиком. Я палав гнівом. Я ладен був кинути йому в обличчя якусь грубість, але стримався.

Він нахилив голову і взяв у руку перо, щоб показати, що розмову закінчено. Я вийшов. В безмовній тиші коридору я почув рип одчинюваних дверець шафки, дзвін скла й булькання наливоної рідини. Нещадна пристрасть до алкоголю.

* * *

Я наказав дежурній сестрі розшукати історію пацієнта й негайно принести мені до кабінету.

Я сидів, сповнений люті, і роздратовано стукав пальцями по поруччю крісла.

– Ось прошу! – сказала сестра, безшумно ввійшовши до кімнати.

– Дякую! – сухо відповів я й узяв простягнену мені теку.

Двері я замкнув на ключ. Я не хотів, щоб мені перешкождали.

Передо мною лежала груба тека з документами й матеріалами. Дати народження, батьки, спадковість. Перенесені хвороби. Освіта, перебіг життя. Після закінчення десятирічки й ІНО аспірантура в ІЧП³. В Інституті він спеціалізувався в філософії.

Я перегортаю одзиви про нього професорів і керівників, рекомендації його праць до друку, рецензії, що з'являлися в пресі на його друковані роботи. Усе йде якнайкраще.

³ Інститут червоної професури.

Але ось стенограма дискусії в ІЧП з приводу його доповіді: "Етика Гассенді на тлі механістичної філософії 17 століття". Різнокольорові сторінки тонкого паперу. Сліпий друк копії.

Я читаю зміст виступів. Його обвинувачують у протягуванні ідеалістичної контрабанди, в фідеїзмі, попівстві, антимарксистських ухилах, в гегеліянстві, плехановщині, деборінщині. Йому закидають зв'язки з ворогами народу. Брак пильності з його боку. Його праці оголошені вилазками класового ворога.

Сакральне слово виголошено. Катастрофа сталася. Людина зійшла на ешафот. Трикутній шматок важкої криці з холодним блиском упав униз. Голова, одрубана ножом гільйотини, покотилася до кошика. Візок з трупами прогуркотів по бруківці.

Усе інше тільки подробиці, дрібні необов'язкові деталі. Стандартна формула канцелярського протоколу. Постанова за підписом директора: за протягування ідеалістичних концепцій зі складу аспірантури такого-то ім'ярека виключити.

Людини більше немає, є труп, не-людина, тінь, двійник людини, буття тіні, ілюзія існування. Штучний Голем, тулуб, зроблений з глини, буття заблуканого привида.

Усе, що б він не робив, стає умовністю, необов'язковою ні для кого, ні для нього, ані для інших. Слідами від дотику пальців людини-невидимки. Він носить капелюха на голові, якої немає. Огортає шарф довкола відсутньої шиї. Стоптані черевики взуті на ноги, що йому не належать.

Мрець живе неживим життям вигаданої істоти. Він живе в світі, реальність якого умовна. Можливості наукової роботи для нього закрилися. Те, що він ще може робити, сприймає він як каторгу або знущання. Він влаштовується на посаду вчителя до трудової школи, але він і найменшого поняття не має про те, що він має викладати. Він навіть не намагається пристосувати свій виклад до розуміння 11-річних хлопчиків. Хлопчикам, у яких на думці футбол, він розповідає про теоретичні розходження між Гассенді й Декартом. З нього жаден педагог. На його лекціях стоїть галас і гуркіт, учні входять і виходять, в проходах між партами гуляють у довгої лози. На нього не звертають жадної уваги, так, ніби його зовсім не було в класі.

Та й чи є він насправді?

Його немає. Є зв'язок ланок, що їх фатальної взаємозалежності він розірвати не здібний. За деякий час у школі стає відомим факт його звільнення з аспірантури й причини цього, обвинувачення, висунені проти нього в Інституті червоної професури.

За приховання класово ворожої діяльності, він, як соціально чужий елемент, здимається з роботи в школі. Я читаю записку райінспектора наросвіти, не позбавлену орфографічних помилок, що остаточно вирішала його долю. Його звільнено зі школи, виключено з профспілки. Усі шляхи для нього замкнені. Тепер він ніщо. Він безробітний.

Буття людини визначають речі. У нього немає жадних речей, нічого з того, що робить людину

людиною. У нього немає ні мешкання, ні грошей, ані одягу.

Нічого, окрім клунка з рукописами, якого він завжди носить з собою. На ньому гумовий плащ, піджак без гудзиків, застібнутий булавкою, жадної білизни, широкі сіро-зелені брезентові штани, які носять биндюжники в гаванях портових міст, подерті черевики, підібрані на якомусь смітнику.

Він спить у парадних на цементовій підлозі, підклавши під голову цеглину, якщо йому щастить вислизнути з-під уваги двірників, що б'ють і женуть його, з прокляттями будять і проганяють його геть серед ночі. Коли він встигає захватись, він примощується спати на купках вугілля коло казанів центрального опалення. Його обід – склянка компоту або киселю й шматок хліба. Він живе надголодь.

Я одсовую теку в сторону. Вона мені не потрібна більше. Я вже нічого не знайду в ній для себе.

Я закидаю руки за потилицю і заплющую очі. Опираючись об спинку крісла, я похитуюсь. Похитуюсь, як сліпі старці при вході до цвинтаря, що вигукують, благаючи милостивців возчувствувати!

Я домальовую в уяві те, що лишилось невідображеним у цих паперах. Конструюю його думки. Творю його таким, яким він повинен бути, не може не бути, відтворюю логіку його алогізму.

Він філософ і, як філософ, він намагається усвідомити те буття, що він його веде, знайти для нього раціональне визначення, підпорядкувати його абстрактно загальній формулі. Він звик мислити систематично. Усе, що він думає, він підпорядковує

одній і тій самій думці: я не зробив жадного злочину. Його свідомість отруєна почуттям власної безневинності. Це єдине, про що він думає й може думати. Жадної іншої думки, окрім думки про свою безневинність.

Ця думка розкладає його свідомість.

Жадного пристановища. Глибока ніч. Він раптом прокидається од різкого удару носакон у бік. Двірник, од якого тхне денатуратом, схоплює його за груди й трясє його. Піджак тріщить по всіх швах. І згадка про долю вбрання поглинає все інше. Двірник тягне його вниз, одчиняє двері й викидає на вулицю, в сніг, в темряву ночі. Він підводиться й мовчки, похитуючись, іде далі, в сподіванці знайти випадково незамкнені двері.

Я палю цигарку. Я стежу за ніжним блакитним колом тютюнового диму, що повільно тане в повітрі. Я гадаю, що його звичка мислити логічно – повинна була стати ґрунтом, на якому почалася руйнація його психіки. У нього повинно було скластися хоробливе враження необхідності, певність, що все, що він не робив би і не казав, ставало, мусило було ставати приводом для обвинувачень його в ніколи не зроблених злочинах.

Але при чім тут емальована миска? Ця миска, про яку згадував шеф, лишається поки що для мене загадкою.

* * *

Я натиснув на кнопку дзвінка й викликаю сестру. Мовчки простягаю їй теку. Тоді закурюю цигарку, підводжуся з крісла й виходжу з кімнати в сад.

Я досить швидко знаходжу мого пацієнта й ми сідаємо з ним на лавочку. Перед нами широка галявина з сіном, що солодкаво в'яне в копицях, білі стіни головного будинка, за зелом дерев бані церкви з божевільно-урочистими фресками Врубеля.

Ми розмовляємо. Він з довірою торкається моєї руки. Він з довірою дивиться на мене своїми тихими ясними очима. Він прагне співчуття.

Я намагаюся не дивитись на нього. Я приймаю замкнений і відсутній вигляд. На мені білий халат лікаря, на ньому сірий з рожевими смужками халат хворого. Він для мене порядкове число в книзі для записів, ланка доктрини, об'єкт для перевірки наслідків лікування інсуліном.

Він сповідався. Він довіряв мені. З остаточною щирістю він розповідав мені про свої найглибші таємниці. Він плекав надію, що я єдиний його друг у цьому ворожому світі, що оточує його й прагне знищити.

– О, докторе, як важко здоровій і нормальній людині жити в оточенні цих хворих, серед цих мавп, що носять машкари людей.

Він зідхнув. П'ятерицею він одкидає волосся, що широкими пасмами спадає йому на високе ясне чоло філософа.

– Ви не повірите мені, любий докторе, але вони здібні без жадних підстав для того обвинувачувати цілком безневинну людину в ніколи не зроблених

злочинах і вимагають у тому зізнань. Світ збожеволів, докторе, кажу я вам.

Він щільно присувається до мене, щоб відкрити мені лише йому знану тайну.

– Ось, приміром, візьміть для прикладу, докторе, мене! Я ніякий не злочинець. За ціле життя своє не зробив жадного злочину. Припустімо, я спав по будинкових підворотнях, і двірники переслідували мене за це, бо казали, що я розношу воші і це не помагається за правилами, бо я ж непрописаний. Я ходив до міліції, просив, щоб мене прописали до якоїсь підворотні, щоб я не порушував правил, але ж мені відмовили. І не дали жадного папірця. Що ж я міг зробити, докторе?

Він допитливо з тривогою дивиться на мене. Мені хотілося плакати. Я примусив себе посміхнутись.

Він зрадів.

– Ну, от, бачите, докторе, ви навіть посміхнулися! Очевидно, я жаден злочинець. За ціле життя своє я не зробив жадного злочину!.. Тим часом...

Боязко й обережно він обернувся навкруги. Він знизив голос. Пошепки він сказав:

– Тим часом я їм хліб, а вони кажуть, що я злодій!

Жах сповнював його слова. Він уп'явся пальцями мені в руку.

– Я їм суп з емальованої зеленої миски, як і всі, разом з усіма ними за столом їдальні, а вони обвинувачують, що я вбивця.

Він зціпив зуби. Він одвів свій зір убік.

Я підвівся. Я квапливо попрощався з ним, я попросив пробачення:

– Пробачте, – сказав я, – але я мушу йти. На мене чекають. Ми ще колись поговоримо з вами про це.

Я нічим не міг допомогти йому. Нічим!.. Цілковитий і остаточний розлад свідомости, пов'язування уявлень між собою непов'язаних, довільне й химерне асоціювання речей взаємно непідпорядкованих, явищ, між якими немає ніякого зв'язку.

Шизофренія! У цьому не могло бути жадного сумніву.

Я повернувся й натрапив на лікаря. Від нього пахло важким горілчаным перегаром. Він астматичне дихав. Я бачив його червоні очі, напівсховані під зморшками тяжких повік, короткий гострий ніс степового хижака й тверде уперте підборіддя.

– Ну що, – спитав він уїдливо, – упевнились?

Я дивився на нього збентежено й похмуро. Я не відповів йому нічого. Я опустив голову.

Він поклав свою велику, порослу густим чорним волоссям руку мені на плече.

– Чудовий, кристалево чистий клінічний зразок захворювання на шизофренію. Приклад, вартий спеціальної уваги з вашого боку, раджу зайнятись ним, але уникайте при цьому ілюзій, мій молодий друже, і завжди починайте свою аналізу з історії хвороби.

Я мовчав. Я дивився в далечінь. Постать людини з понурою головою в сірому халаті чітко викреслювалась на тлі сіро-зеленого неба. Вузькохвоста пташка з тонкими ніжками, дрібно підстрибуючи, пробігла по стежці. Солодкий аромат свіжого сіна млосно застиг у нерухомому повітрі.

Без назви

В лабораторії професора часто з'являлися великі й стрункі смугляві індуси, маленькі, міцні, в окулярах, брунатно-жовті японці. З Конго приїздили бельгійці, з Непалу англійці, з Китаю німці. Людей із цілого світу можна було завжди побачити в лабораторії професора.

Дівчина варила бульйон. Люб'язно посміхаючись, вона казала черговому гостеві, не зовсім певна в своїй англійській мові:

– Чума в нас на дієті!

Це був освячений традицією стандартизований дотеп, що став у цій світової слави лабораторії трафаретом. Рід привітання, усталеного короткого напису, на зразок тих, які друкують на поштових листівках з краєвидом чужого міста.

Русяве волосся вибивалось на скронях з-під білосніжної косинки, зав'язаної ззаду тугим вузлом.

Приборкана чума, замкнена в лабораторні пробірки, здавалась їй не страшною. Але вона чула, як одного разу професор сказав:

– Боже мій! Хіба ж я знаю, чи не лусне ненароком хрумке скло пробірки, яку я оце тримаю тут перед вами в своїй руці?!

Сказані слова не зобов'язували ні до чого. Вони нагадували, можливо, невисловлену скаргу, але дівчина тільки тепер зрозуміла, що вона тут, у цій лабораторії, більше вже не належить собі.

У неї були сірі очі, широко розчинені темні брови, тонкий і прямий ніс. Вона була лаборанткою, й її призначенням було варити бульйон.

В лабораторії не було сталих годин праці. Хто міг би сказати, коли починалася в ній праця й коли кінчалася?

– У мене не канцелярія! – сказав професор. – Я жаден столоначальник. Я не підписую ні вхідних, ані вихідних. Що ви од мене хочете? Щоб я вам сказав, як стати Пастером або Кохом? Вони не питали нічого! Працюйте!

Жадних годин праці, жадних свят і жадних ферій не було тут ні для кого, ні для професора, ні для старого при дверях швайцара-діда, ні для приїжджих з цілого світу гостей.

Якось далеко за північ, замикаючи в столі книгу, в яку наприкінці кожного дня записувалися наслідки пророблених експериментів, професор нерішуче сказав:

– Якщо мені дозволено мати яке-небудь дивацтво, або ж примху, то я маю одну: я не люблю ходити вулицями міста сам.

Слова загубилися в мовчанні, яке заповнювало величезний простір лабораторної зали. Вона зрозуміла схований сенс сказаних слів; говорячи це, професор шукав для себе пробачення. Він не хотів бути настирливий.

Вони проходили залу за залом; вони йшли безмежно довгим коридором, і згуки їх кроків згасали в присмеркових глибинах вирахованих відстаней.

У вестибюлі вона спинилася перед дзеркалом. На мрамуровому столикові, підібгавши ноги, дрімала тисячолітній з позолоченої бронзи Будда; його вивіз професор з Тибету. В холодній синяві скла танула тиша. Дівчина бачила перед собою подвоєну себе й за собою

виголені губи й довгі сиві бакенбарди. Старий дід простягав професорові солом'яного капелюха.

Вони знали: цей сивий дід у блакитній, золотом габованій лівреї так само ніколи не належав собі, як і всі інші. Дівчина здригнулася, бо їй було лише вісімнадцять років, а цьому дідові вісімдесят.

На гранітних сходах ганку пан Сігеміцу, японець, що вже шостий місяць працював у лабораторії, з вишуканою чемністю розпрощався з нею й професором.

Була ніч, що не була нею; був день, що не був ним. Сяло нерухоме небо. Беззгучне світло заливало прямі, по-нічному порожні вулиці. В чорному зелі дерев дрімали сутінки. Весняна курява хрумтіла під ногами на підошвах.

Вони йшли. Їх відокремлювала віддаль, визначена десятиліттями прожитих років, безсонних ночей, пройдених шляхів, написаних книг, далеких і важких подорожей, боротьби зі смертю і віри в перемогу над смертю.

У професора були сутулі плечі, стомлене й м'яке обличчя. Воно було нерухоме й спокійне, немов закрите легкою запоною з жовтого шовку. Жаден вітерець не колихав цей коштовний шовк.

Можливо, тисячі, десятки, сотні тисяч смертей, що він їх бачив, що пожерли села, міста, провінції, зробили його таким замкненим, м'яким і спокійним.

Минали дні, і на зміну дню приходила ніч, сповнена рівного безбарвного світла. В блідому світлі нічного сонця танули довгі вулиці. Зелене скляне небо

стояло над ними. Розкриті вікна будинків відсвічували синявою.

Ці спільні подорожі, не знати в яку пору дня або ночі, стали в них звичкою. Вони йшли разом, він розповідав їй щось зі свого життя, біля її дому він прощався, або ж вона ще йшла з ним далі. Їй здавалося, що він боявся лишатись насамоті, немов духи померлих оточували його й вимагали від нього якоїсь нездійсненної жертви. Немов жахливі й огидні демони переслідували його й він потребував охоронця.

Він жив у змаганнях зі смертю. Смерть – тайна. Він змагався з тайною.

Тепер вона вже не належала собі не тільки у залах інститутської лабораторії, але й ніде й ніколи. Вона стала постійною його супутницею, куди б він не йшов і що б не робив.

Одного разу вона спитала його:

– Ви ніколи не боялися чуми?

– Я, – відповів він спокійно й неквапливо, – не маю права боятись.

Він глянув на неї.

– Ви теж! – додав він.

Внутрішню кишеню його чорного люстринового піджака відтопирчувало складене грубе число «Таймсу». На кордонах Афганістану спалахнула епідемія чуми.

Вона відповідала кореспондентам часописів, що професор не приймає, що він не дає жадних інтерв'ю, що про експедицію до Афганістану ще нічого не знати.

Їхати в експедицію він запропонував їй тільки майже напередодні від'їзду, коли все було вже спаковане, зладжене, устійнене.

Вона спалахнула від гордощів.

– Пошліть телеграму батькам, – сказав він, – ви повинні спитати в них дозволу. Ви ще неповнолітня, й без позволення ваших батьків ви не маєте права їхати, а я не маю права включити вас у списки учасників.

Чи не шукав він собі захисту в цій пораді?

Однак, коли наступного дня вона поклала перед ним на стіл синій аркушик телеграми, одержаної від батьків, він, не читаючи, згорнув його й повернув їй назад. Він зробив це чемно, дуже чемно, майже любовно ніжно.

Її рука безпомічно лежала на материній телеграмі. Він поклав свою темну важку руку на її білу, з хрумкими довгими пальцями.

– Я хотів би, – сказав він, – щоб ви втратили почуття, яке люди називають жалем.

І після павзи:

– Жаль є злочином, за який колись, згодом, розстрілюватимуть. Коли ви на власні очі побачите, що таке чума, ви зрозумієте, що я хотів цим сказати. В житті кожної людини бувають моменти, коли вона не сміє вагатися.

Вона нерішуче м'яла аркушик телеграми. Вона не зрозуміла його. Що значили ці слова про жаль, за який розстрілюватимуть?

Як звичайно, вони з Інституту вийшли вдвох. Золотий Будда дрімав перед люстром на мармуровому столикові вестибюлю. Старий дід з бакенбардами

простягнув у люстрі професорові солом'яного капелюха. Пан Сігеміцу розпрощався перед мостом, побачивши трамвай, який наближався.

Вони переходили через міст. Рожеве полум'я здіймалося в далечині за рікою над колонами біржі. Соняшні години нічного затишку огортали Літній сад.

Вони йшли через тонкий золотий дим Марсового поля. Колосальний простір плацпараду поглинув їх, щоб підкреслити, що окрема людина є ніщо. Вода каналів пахла цвіллю. Над ними чорніли нерухомі купи дерев.

Перед її домом, прощаючись, він поцілував її руку. Вона зашарілась і похапцем збігла вгору.

Піднявшись до себе, вона щільно запнула вікно в кімнаті важкою запоною, щоб уявити собі, яка на півдні буває ніч. Живши в Петербурзі, вона вже не могла повірити, щоб ночі могли ще бути десь темні.

... Візник стояв біля воріт, двірник зносив валізи. В останню хвилину листоноша приніс їй листа. Писала мати:

«Лізуню, не їдь! Я знаю, як ти поїдеш, я ніколи більше не побачу тебе. Не їдь, люба доню! Кажу тобі, не їдь!».

Цілувала сліди материних сліз. Розплакалася. На листівці з краєвидом чужого міста поквапливо написала, що не може не їхати. Що в житті людини бувають години, коли вона не сміє вагатися.

... Тисячолітнім шляхом крізь жовто-сіру пустелю рухались валки верблюдів. Обдерті, спалені сонцем погоничі йшли пішки поруч. Багаті крамарі з довгими бородами, фарбованими хною, в шовкових халатах, з

рушницями, прикрашеними перламутром, гарцювали на конях.

Але перед містом вояки в сандаліях на босу ногу спиняли їх. Вони завертали валки. Нікому не вільно було входити до міста. В місті була чума.

Купою битої цегли лежав на майдані груз руїн збудованої Тамерланом мечеті. З віконця вгорі вузької вежі муедзин вигукував славу Аллаху та його пророку.

Голодні, кинені напризволяще осли несамовито ревли на базарі.

Жирні огидні пацюки перебігали з дому до дому, приносячи з собою смерть.

Люди в просмаленому одязі довгими дрючками зачеплювали померлих і стягали їх на вози.

Рипіли вози, вантажені трупами. Вітер розносив по місту сморід печеного людського м'яса.

Палило сонце.

За товстими глиняними стінами будинку, де містилась експедиція, було тихо. Тут панував професор. Чума не наважувалася зазирнути сюди.

Не наважувалася?.. В кожному разі, досі ще не наважувалася.

Щодня вона писала листа додому. «Матусю, мила, коли б ти знала, як тут страшно!». «Ти питаєш, навіщо я їхала? Хіба я знаю? Я не могла не їхати. Я писала тобі це, чи ти не можеш зрозуміти цього? Я не сміла відмовитись». «Ми всі тут приречені. Ми знищені. Як я виберуся з цього пекла?».

Кожного вечора вона писала довгі листи до матері, і жаден з них не переступав межі цього зачумленого,

відрізаного од цілого світу, проклятого людьми й Богом, засудженого на загибель міста.

Одного дня, коли спека почала вже спадати, вона прокинулася, як звичайно, після пообіднього сну. Треба було йти на чергування до лабораторії. Вона одягла халат, але пальці її не слухались. Було каламутно й млосно. Вона помацала в себе під пахвами, щоб перевірити себе, і коли після цього вона простягнула руку, щоб узяти термометр зі столика, її охопив невимовний жах, одчай, для якого не було слів.

Термометр вислизнув з її рук і з брязкотом розбився об підлогу. У смертельній нудьзі вона безсило впала на ліжку.

Під вечір він постукав у двері.

– Лізо!

Жадної відповіді.

Він постукав голосніше.

– Лізо, що з вами?

Жадної відповіді.

Він одчинив двері. На ліжку, уткнувшись обличчям в подушку, лежала дівчина. Вона плакала, здригаючись плечима.

– Лізуню, мила, що з вами? Чого ви плачете?

Вона не відповідала.

Він торкнувся її плеча.

Різким рухом вона скинула його руку з себе. Не обертаючись до нього, вона глухо сказала:

– Ідіть!

– Що сталося, Лізо?

– Ідіть, я кажу вам. Не торкайтесь мене!

Вона напівповернулася до нього:

– У мене чума.

Голосом, що зривався, вона прошепотіла:

– Я умру!

Вона підвелася. Вона стояла перед ним із заплаканими очима, з каламутним поглядом, з гарячковим, що палало, обличчям, в одчаї, схоплена почуттям безнадії.

– А я не хочу помирати!

І тоді раптом прокинулося в ній гостре почуття ненависти. В цю мить вона ненавиділа його. Навіщо він запропонував їй їхати з ним, їй, молодій, гарній, що ще не жила? Адже ж він краще, ніж хто-небудь інший, знав, на яку небезпеку вона наражається. Чому він не запросив, замість неї, якоїсь старої жінки, що їй уже не було чого втрачати в житті? Ні, він хотів милуватися з гарного її личка, радіти з її безтурботного сміху, взяти від неї все, не давши їй нічого! Як він смів переступити закон і залічити її до складу експедиції, коли її батьки не дали на це згоди?

Сірі очі палали вогнем гніву, і вона кинула йому в обличчя:

– Вбивця!

– Лізуню! Заспокойтеся. Ви перебільшуєте. Звідкіля ви взяли, що у вас чума? Навіщо це ви?

Він торкнувся долонею її чола.

– Ну, у вас звичайна легенька інфлюенца. І більше нічого. Чи варто хвилюватися з такої дурниці.

Вона не вірила йому. Дурниці! Інфлюенца! Коли завтра її вже не буде на світі. Вона глянула на нього похмурим одчайдушним зором. Хрипким голосом вона сказала:

– Докажіть!

Це слово вирвалося в неї несподівано. Але вона повторила його вдруге:

– Докажіть!

Нею оволоділа лютя.

– Докажіть! – крикнула вона в безнадії.

І тоді тихо, зовсім тихо вона сказала:

– Якщо в мене немає чуми, проведіть зі мною ніч.

Вона густо почервоніла. Щоки, чоло, вуха, шия. Він узяв її за руку.

– Моя мила! Даю вам слово честі, ви даремно хвилюєтесь.

– Ну, що ж? Докажіть! – з задиркуватим викликом вигукнула вона. Вигнула своє гнучке, молоде, дівоче тіло. Закинула назад голову. Розсміялася дзвінким звабливим сміхом. Простягнула назустріч руки.

– Я кохаю вас! Мій любий!

Кров прилягла йому до обличчя. Бурхливо забилося серце. О, яка чудесно гарна була вона в цю мить. Та чи не була вона живим втіленням смерти?..

Що керувало ним, коли він пригорнув її до себе й поцілував її в уста? Свідомість провини? Почуття жалю до цієї засудженої дівчини, до глибинної безодні її безнадії? Стихійна сваволя темної сліпої плоті, пожадлива нестримність несамовитого бажання, сильнішого за розум і волю?

Вона прокинулася пізно вночі. В півночі ласкаво посміхнулася до нього й розсміялася легким щасливим сміхом. Потім заснула знов глибоко і спокійно.

* * *

– Вона померла наступного дня, не усвідомивши того, що помирає! – сказав старий учений.

Ми мовчали. Ми сиділи з ним у великому президентському кабінеті Академії наук. Він у глибокому шкіряному кріслі біля письмового столу, я на стільці проти нього.

Він сидів з зігнутих тулубом, по-старечому нахиливши голову. На пожовклому його обличчі блукала м'яка лагідна посмішка. На ньому був легкий чесунчевий піджак. Бліді руки лежали на поруччях крісла.

– Ви повинні знати, – сказав він, – у житті кожної людини бувають моменти, коли вона не сміє вагатись.

Його думки текли своїм річищем!

Злегка зідхнувши, він зауважив:

– Так, молодий мій друже! З роками дедалі ми все більше усвідомлюємо те, що ми живемо тут на землі лише для того, щоб умерти!

Трипільська трагедія

Ніч. М'яко вгрузає в ще теплий пісок боса нога. На щоглі пароплава самотньо мерехтить, відбиваючись у вологому асфальті ріки, червоний вогник сигнального ліхтаря. Тьмяно блимає над дошками сходинок каламутно-жовте світло притрушеної курявою електричної лампочки.

Пилип Гудзь показує матросові квитка й підіймається вгору на чардак. Обидві кошалки з курами він ставить під лавку, а туго набитий клумок з пшоном та гречкою кладе коло себе під бік, щоб, дрімаючи, спиратись на нього ліктем.

Сичить пара. По дошках чардака сновигають босі ноги. На пароплав, що йде до Києва, вантажать широкі, затягнені білою марлею, козуби з полуницями. Великі зелено-червоні ягоди привабливо ніжно пахнуть у сухому й теплому нічному повітрі.

Кінчили вантажити полуниці, і гучною луною ліг у далеких просторах трипільських круч розлогий гудок. Загуркотіли сходинок. Кінець тяжкої линви з глухим плюскотом упав у воду. Завирувала збаламучена колесами вода. Корпус пароплава почав мірно здригатись. Чорні кручі Трипілья повільно відсунулись у порожній морок ночі.

Над рікою тремтять хрумкі зорі. Важко й глухо гупає машина. Покірно хилить голову Пилип Гудзь. Неквапливо й поважно простує назустріч сну, але в павутинні дрімоти настирливою мухою дзижчить і б'ється тривожна думка про несподівану зустріч по

дорозі, коли він ішов до пароплава, з Степаном, головою сільради.

– Знов, Пилипе, зібрався до Києва?.. Курей везеш?.. Диви, довозишся!..

Слова Степанові прозгучали як загроза й одночасно як попередження. Як вирок, виголошений наперед. Тепер, при згадці про них, у серці Пилипові гадюкою щеміла нудьга. Він усвідомлював, що немає виходу, але намагався сперечатись. Був він упертий, неподатливий, ладний до кінця без жалю відстоювати своє.

– Ну, все!.. Що з того?! – заперечує в думках Пилип. – Двоє малят, жінка, стара мати, він. Кожне щодня їсти хоче!

– Хіба він, – з запалом каже до себе Пилип, – якогось лиха зробить або ж якоїсь шкоди заподіє державі, що оце пару курей та яку-небудь чверть молока повезе до Києва, – тож і там хочуть люди освіжити собі душу, – а звідтіля привезе балетки й пару метрів ситцю та віддасть їх бабі Мотрі за ці її кури?

А той Степан, голова сільради, каже на нього:

– Ти, каже, Пилипе, шпикулянт!.. Предатель соціалізму!.. Несвідомий, буржуазний клас!.. Відрижка капіталізму!..

Відрижка!.. Це слово хвилює Пилипа, зачіпає його, як незаслужена образа. В ньому прокидається почуття гідності й обурення.

– Ніяка не відрижка, а людина, як і всі!.. І не шпикулянт ніякий, — сперечаючись із Степаном, твердить до себе Пилип у тій глибинній нічній півдрімоті, коли кожна думка здається ясною й переконливо прозорою. – Не шпикулянт, а трудящий

клас, що труди на себе приймає. Прийняти на себе труди то ніяка ще не спекуляція!

Так у суперечках з Степаном, головою сільради, в думках про справедливість: – Треба, щоб усе було правильно!.. – Пилип поринає в сон.

Сичить пара. Глухо хлюпають по воді колеса. Хропуть, стогнуть, белькотять крізь сон потомлені люди, збившись купами або похилившись один одному на плече.

Тане тривожними снами ніч!..

Потім приходять блідаво-синій світанок. У передранковій тиші стигне молочно-біла поверхня ріки. Пилип Гудзь прокидається з свого баламутного півзабуття, скидає з голови картуза, стомлено позіхає й тричі христиться на схід.

Назустріч з туману виринає буксирний пароплав. Він хрипко стогне, випльовуючи спазми гудків. За ним, нанизані на чорну струну линви, повзуть одна по одній пласкі намистини присадкуватих барж.

Уздовж низького лівого берега, де густі закучерявились верби, опрозорена зелена вода простяглась рівною, як люстро, смугою. З берега до пароплава хвилями доходять солодкі пахощі скошеної прив'ялої трави. Відбитий у водяному люстрі, нерухомо завмер пароплав, і повільно пливуть повз нього брунатно-зелені копиці свіжого сіна.

При світлі ясного дня нічні примари здаються химерними витівками, здатними лякати хіба що малих дітей. Вчорашня зустріч зі Степаном у Пилиповій уяві постає немов уривки напівзабутого сну.

– Якось то воно буде! – каже до себе, заспокоюючи, Пилип і звертається до сусідки, що везе до Києва повну кошалку огірків, масло, загорнене в капустияний лист, і молоду картоплю, розпочинаючи з нею балачку про те, де краще в місті купити ситцю: чи то на Житньому базарі, чи на Євбазі, чи на Басарабці.

Розмова привертає увагу інших, і дискусія стає спільною, уриваючись уже під самим Києвом, коли з'являється матрос і всіх женуть з чардака вниз. Закривають люки. Ніхто не повинен лишитися на чардаку, коли пароплав проходить під мостами.

Не доходячи до Наводницького мосту, пароплав спиняється й бурхливо реве, як ненагодований звір.

На високій горі правого берега позолоченою свічкою в блакитному димі палає, заллята променями ранкового сонця, дзвіниця Лаври. Хатки, побудовані на високих, почорнілих од весняної води палях, розбіглися по піскових кучугурах луки, порослої верболозом.

Проминувши порожні піскові смуги пляжів, уже перед містом, пароплав викреслює широку дугу, круто завертає й причалює до пристані.

Зчиняється метушня. Баби з клунками, мов навіжені, кидаються до виходів; розгублено, як зосліпу, пнуться вони вперед. Квокчуть збентежені кури. Висунувши з кошалки вогняно-червоний гребінь, витягує горлянку й голосно співає сіро-жовтий півень. Вищить і б'ється в мішку на спині у сусіда поросся.

Босий матрос на сходинках кидає картонні прямокутники квитків у карнавку.

Київ!.. Місто ще спить. Хмаркою тютюнового диму синіє простір порожнього майдану перед дощаним

павільйоном пристані. Високо в синяві прозорого неба піднісся над кручею срібнобанний Андрій. Між куп кінського гною підстрибують і гребуть, цвірінькаючи, заклопотані горобці.

Порожніми вулицями в блакитних сутінках кам'яниць Пилип спішить на базар. Вузол туго набитого клумака муляє й ріже йому плече. Кошалки з суліями молока відтягують руки.

Спродавшись на базарі, Гудзь стає в чергу біля входу до «Універмагу». Півколо збожеволілої юрби вже давно вирує й клекоче перед дверима крамниці. Кінні міліціонери вриваються в натовп; придавлені крупом коня, гістеришно вигукують жінки.

Курява. Давка. Спека. Сипливо реве довжелезна чорна рура радіо. Згуки джазу змішуються з галасом юрби.

Розчавлений людськими тулубами, стиснений з обох боків, притиснений до налятого соняшною спекою каміння будинкової стіни, Пилип знемагає. Солоний піт струмками тече йому по обличчю, сліпить очі. Пилип нахилиється й полою піджака витирає на лобі краплі поту.

Черга майже не посувається. Раз-у-раз поглядає Пилип на палаюче сонце, на білі пішоходи, на чорні карбовані тіні, що спочатку скорочуються і зникають, а тоді знов починають рости й, непомітно пересуваючись з одного боку вулиці на протилежний, кажуть про пізній час.

Хтозна, чи потрапить він ще сьогодні до крамниці, чи ні, і тоді йому доведеться заночувати тут на кам'яних

плитах пішоходів, вартуючи чергу для себе на завтра перед Універмагом?..

Багато часу й зусиль треба витратити в місті, щоб купити пару метрів ситцю!.. Пилип думає про те, що жити в великому місті моторошно й важко, що місто жорстоке й непривітне, як каміння, з якого воно збудоване. Ні, він не хотів би лишитися тут, у цій кам'яній пустелі назавжди; він не хотів би жити постійно в цій давці, куряві й спеці, в цьому галасі суперечок, дзеленчанні трамваїв, у цьому сиплому реві радіо.

Під вечір, коли на дверях крамниць уже починають вішати таблички з написом «Замкнено», Пилип в останню хвилину ще встиг забігти до спортової крамниці «Динамо» й купити в ній для бабиної Мотриної дівчини замовлені балетки.

І тоді знов Дніпро. Знов пристань і пароплав. Жовтим полум'ям розлилась і палає вечірня ріка. Розгорнувши на колінах червону хустину, Пили крає доморобним, з уламка коси зробленим ножем хліб і їсть його з цибулиною. І знов уже сперечається зі Степаном. Заперечує:

– Якби він був шпикулянт абощо, то їв би оце із салом, а може, навіть і тарілку борщу замовив собі на пристані. А то ж має давитися черствим шматком хліба!.. Шпикулянт!.. Огідно не то, що слухати, ба навіть згадувати про таке!

Гикає! Просить сусідку подивитися за кошалками й сходить з чардаку вниз напитися з баку річної теплої води.

Легкі синяві сутінки від високих Київських гір упали на Дніпро, простяглися на білий пісок шляху, вкрили темне зело дерев Труханового острова. Знеможений денною спекою Дніпро міниться в кольорах; з гарячо-жовтого він стає рожевим, тоді переходить у фіолетовий і, нарешті, робиться попелясто-сірий. Гуде пароплав, раз і ще раз, і втретє.

Пізній вечір. Дикі качки потягли за Дніпро на поживу до просяних і гречаних піль. Уздовж фарватеру мигтять червоні вогні сигнальних бакенів. Сяючи електрикою, кидаючи в темний морок ночі сліпучі жмутки світла прожекторів, пароплав, що йде прямим маршрутом з Києва до Херсона, примарним привидом проноситься між посушлих берегів чорної ріки.

Трипілля! Пісок ще зберігає вечірнє тепло. Глибоко грузне в пісок боса нога. Густішають сутінки в глибинах трипільських ярів. Це тут у 19 році отаман Зелений зняв повстання. Пилип був тоді ще зовсім малий хлопець, але він добре пам'ятає, як люди з околиць сел, засівши по цих кручах, зустріли рушничним і кулеметним вогнем пароплави з київськими комсомольцями. Давно вже не лишилось жадного з тих, які гуляли в Зеленого, а все ще беруть і беруть людей і з Трипілля, і з Халеп'я, і з Жуківців, і з Верем'я, і з Стайок, з усіх і ближчих і дальших сел.

– Бандитський район! – кажуть у районі в Обухові.

Пилип проходить в ярку під кручею повз складений з цегли, пофарбований у темно-синю барву пам'ятничок комсомольцям, побитим під Трипіллям; тоді, замість піти шляхом, вулицею, звертає вбік на стежку. Він запевняє себе, що робить це, щоб скоротити дорогу, а

насправді змінює звичну путь, щоб не зустрітися ненароком зі Степаном.

Він іде вздовж рівчака, в якому протікає струмок, внизу садиб за левадами під густим плетивом гілля розкладистих верб.

Удома стара мати й діти вже полягли спати, але жінка ще не спить. Вона сидить на порозі відчинених дверей хати й чекає на нього з вечерею. Розпливчастою плямою біліє в присмерках її хустина.

Пилип причиняє за собою фіртку.

Ганна підводиться йому назустріч. Серце, як спійманий птах, мліє й обривається. Здається, немов би не з учорашнього вечора, а давно, безмежно давно він її не бачив. Довгі роки протекли між учорашнім днем і цим. Невимовна тривога гострою голкою шкрябає по серцю, страх утрати пронизує мозок.

У нічній пільмі її обличчя здається йому таким принадним і ніжним, як ще ніколи. Він бере її за руки, притягує до себе й цілує її в уста. Ще ніколи, здається, не була вона така бажана йому, як у цю мить, сповнену страху, тривоги й непевності. Бажання поглинає його. І раптом зникає все: жовтогаряче полум'я ріки, сиплий рев радіо, тривога, гадка про Степана, тягар, що ліг йому на серце, й млосна втома.

* * *

Коли Пилипа Гудзя забрали й повезли до Обухова, а звідтіль до Києва, а потім він опинився далеко в концтаборі на півночі в бараках, оточених дротом, посередині занесених снігом цілинних лісів, він скрізь

весь час відчував тільки одне: обурення й лють. Чорна лють клекотіла в ньому. Сліпий гнів п'янив йому мозок.

Думка весь час наверталася на те саме: — Не по правді присудили його на два роки! Неправда, що він шпикулянт!

Він заперечував. Не погоджувався.

Був він упертий, непокірливий і гордовитий. Одстоював своє й так, щоб по його, як він думає, було.

З заперечення народжувалося рішення. З рішенням вчинок. Він вирішив не коритися.

Він плекав у собі од батьків успадковану віру в могутню непереможність особистої непокори, в силу й міць особистого спротиву. Йому здавалося, що досить йому не скоритися, досить, якщо він повстане, якщо він виступить проти неправди, себе протиставить усьому, що є й як воно є, і все буде гаразд, усе буде знов, як було весь час перед цим: хата й город, хустина жінки, що біліє в темряві, плач дитини, гудок пароплава, загублений у нічних ярах Трипілля, певне, навіть знов вузол клунка, що муляє й ріже плече, коли він прямує на світанку в місті з пристані на базар.

Думка про втечу заволоділа ним. Це було те єдине, про що він ще здібний був думати, чим він жив.

І він утік. Незважаючи ані на що: на дріт, на псів, на відстань, ліси, голод. Це було дужче за нього: голос особистої непокори, віри у втечу, примусовий, з дідів і прадідів успадкований інстинкт утечі. Віра, що з утечі народжується визволення.

І оце він знов босою ногою відчуває тепло піску. І знов, минувши мурованого пам'ятника, звертає вниз на стежку, протоптану вздовж струмка попід вербами. Він

робить це, як і давніше, щоб ненароком не натрапити на Степана, голову сільради.

Він прийшов до хати, і все було, як давніше, як і колись.

Він не ховався, хоч і уникав зайвий раз показуватись поблизу сільради і по гас до кооперативи ходила жінка, Ганна, а не він.

Довгий час його не чіпали. Скидалось на те, що про нього забули. Ніхто не сказав йому півслова, коли він повернувся на село. Ніхто ані про що не спитав його. Нікуди його не викликали — ні до району, ані до сільради. Здавалося, про нього забули.

Тільки стара мати сумувала:

– Як же ж воно буде?

А він відповідав:

– Не журіться, мамо, якимось то воно буде!

– Може, воно ще минеться! – висловлювала сподіванку Ганна.

Та чи рубав він дрова на подвір'ї коло хати, чи молотив збіжжя в клуні, чи сіно косив у ярку, чи ввечері, сидячи в хаті, колихав дитину на коліні, – почуття страху й непевності ніколи не покидало його. Так, як людина, що на Великдень гойдається на гойдалці. Вузька дощечка на мить звисає вгорі і тоді раптом зривається вниз у прірву...

* * *

За півроку пізно восени, коли однієї ночі взяли відразу на селі 36 чоловіків, забрали тоді й Пилипа Гудзя. Судили його тепер уже не за спекуляцію, – про

спекуляцію не було тепер уже й найменшої згадки, – а за втечу з концтабору, і дістав він уже тепер не два роки, як перше, а вісім.

Вісім років! Вісім довгих сибірських суворих зим, вісім гарячих душних таєжних літ. Вісім років важкої голодної праці.

До концтабору Пилип Гудзь увійшов тепер вдруге, як господар, як владар, певний себе, твердий і непохитний. І не було в ньому до себе жалю. Стиснувши зуби, зчепивши щелепи, він пиляв вікові таєжні дерева, котив з гори стовбури, в'язав у холодній, як крига, воді плоти, хворів на чиряки й живіт, умирав і знову видужував, варив у консервній бляшанці юшку з наловленої риби, страждав улітку од комашні, взимку від блощиць, думав про дім, згадував про жінку, про стару матір і малих дітей, що росли без нього. Певно, голодні й обідрані!..

І думав про правду, про те, що не на правді стоїть світ, що не по правді засудили його на два роки, бо не був спекулянт, і тому втік, а тепер за те, що втік, за це має покараний бути.

І корився! І робив! І не мав до себе жалю!..

Коли ж через вісім років знов торкнулися ноги й зір упав на сині вечірні тіні трипільських круч, і надворі коло хати побачив білу хустину Ганнину, серце зірвалося йому мліючи.

Плакала йому на грудях жінка, побивалася, скаржилася на гірку долю жіночу. Захлиналася від сліз, розповідала, як, жадної вістки од нього не маючи, думала про нього, що помер він на чужині, і як важко було їй з малими дітьми, і як зовсім уже гинули,

занепадали, та взяли в прийоми Йвана Білоконя, а це вже більше, мабуть, як рік минув, то його, Івана, теж забрали, десь до Сибіру заслали, а в неї від нього двоє діток малих.

Сказала й замовкла. Злякано великими очима дивилася на чоловіка, знала тверду й уперту, круту його вдачу, думала:

– Битиме! Цього вже ніколи він їй не подарує, до смерти битиме, уб'є!

Закрила очі, схилила покірливо голову!

Та стримано й поважно сказав до неї Пилип Гудзь:

– Не плач, Ганно!.. Кохав і годував Іван Білокінь моїх дітей, коли мене не було, то й я кохатиму й годуватиму його дітей! Треба, щоб по правді жили в світі люди!

Бо неправда – грудка крихкої глини, а правда — тверда й непохитна, як камінь.

І Гудзь був такий: твердий і упертий, без жалю, як камінь.

Професор висловлює свої міркування

(З циклу «На засланні»)

У таборі були різні люди. Були люди непокірливі й уперті, революціонери з фаху, голота, гайдамаки, низовики, які воліли змінити все в корінний спосіб.

Люди акції, пророки повстань і проповідники бунту!.. В їх жилах палав чорний вогонь ненависти; шал розпеченої добіла хижої люті п'янив їм мозок, і згага пімсти бентежила їх неспокійну кров.

За царського ладу їх тримали в каторзі і в'язницях. Тепер, коли царський лад знищено, вони знов опинилися на засланні в далеких таборах цілинних пралісів Колими й Камчатки.

Та були тут також і ті, які ніколи нічого не хотіли змінювати. Люди слухняні, лагідні, покірливі й терплячі. Люди доброї волі й нерішучої вдачі, які ніколи не бунтували, ніколи не мріяли про перевороти й вище над усе цінили спокій і мирний затишок свого кутка.

Одні вірили в бунт, інші в працю. Одні були завойовники, інші звикли коритись. У таборі були діди, але були й підлітки. Робітники й мільйонери. Лотиші-чекісти й гвардійські офіцери. Директори фабрик і вартові при вході.

Особа не важила нічого, як і її вчинки. На одних нарах спали й ту саму брудну каламутну баланду з таборового казанка їли славетний маляр зі світовим ім'ям, картини якого висіли в паризькому Луврі і мюнхенській Пінакотечі, видатний учений, книги якого

стояли на полицях державної бібліотеки Берліна і в університетській бібліотеці Мадріда, і неписьменний гольд, ніх або айну, що, не переступивши меж кам'яного віку, шанував ведмежу мати-тайгу і, виходячи в таборі на працю, ніс незмінно з собою шкіряний мішок з висушеними кістками батьків.

За схемою тотожної статті й однакових параграфів ховалися нашарування тисячоліть, млявість звичок, упертість логіки, вибухи ідей, відміни вдач, однаково: активність або байдужість.

* * *

... Сокира, якою Радецький – ми називали його професором; здається, він був старим журналістом!.. – рубав колоду, вислизнула з його заляклих рук. Замість потрапити по м'якій і соковито-теплій деревині, вона розсікла черевик і вп'ялась в м'язи.

Професор скрикнув від болю. Здригнувшись, він спазматично, гістеричним ривком, одкинув сокиру геть од себе.

Сокира описала півколо й беззгучно лягла в м'який покрив пухкого снігу.

Спершись на колоду, професор стягнув з ноги черевика й почав розмотувати смердюче лахміття заношених онуч. З розрубаної рани швидким струмком юшила кров.

Був холодний зимовий день. Густа пара від подиху осідала на волоссі брів і вусів, білила комір наших ватянок.

Краплі крові падали на очищену від кори лискучу поверхню колоди, стікали з неї й багрили сніг.

Ми кинули наші пилки й сокири і, обступивши колоду, на якій сидів професор, дивилися, як він незграбно перев'язував свою худу пожовкло-сіру кістляву ступню.

Курці, скориставшись з нагоди, витягли махру й, слинячи папірця, крутили цигарки.

– Головне наше нещастя, – зауважив повчально професор, намагаючись тугіше перев'язати розсічену ногу брудною ганчіркою, – що ми все ще живемо ілюзіями попередньої ліберальної епохи. Ми ніяк не можемо збагнути, що ми опинилися в зовсім іншій ері, якій властиві зовсім інші норми й поняття.

Він урочисто оглянув нас крізь каламутні скельця окулярів. Свою рану він розглядав як ланку в універсальній системі взаємозумовлених зв'язків, що відмежовували нашу дійсність від попереднього часу. Він був певен, що найважливіше в житті це розуміти.

– Наше нещастя, – продовжував він, – що ми народилися за інших часів і надто довго прожили тоді, коли кожен думав, говорив і робив те, що йому хотілося. Тепер нам надто важко збагнути, що ми більше не належимо собі.

Кров просякла через ганчірку. Густими й частими краплями вона падала на сніг і відразу ж застигала.

Професор з сумнівом подивився на нас, на ганчірку, на замшілі, занесені снігом столітні дерева глухої тайги, що оточувала нас, зідхнув і почав знову перев'язувати рану.

Пальці на морозі стигли й не слухалися. Він зав'язував і розмотував рану знов. Кривавив ганчірку. Скривавлена ганчірка, задубівши, боляче різала й рвала краї рани.

Він явно не міг дати собі ради. Він страждав від свідомости своєї безпомічності. Руки од нервового шоку все ще тремтіли. Спазматично підстрибувало руде посивіле од інею клоччя бороди. Здавалося ось-ось, ще мить, ще якась десятитисячна міліметра, і він зірветься, закричить, завие, як затравлений, загнаний людиною лісовий звір, впаде на сніг і битиметься головою об сніг, об цю важку, нерухому колоду.

І все ж таки він говорив! Він говорив докторальним тоном самовпевненої людини, немов на урочистих зборах з катедри перед ситими й розсудливими, добре одягненими людьми. Немов на ньому була не брудна, засмальцьована ватянка, а чорний сурдут, лаковані черевики й туго накрохмалений пластрон сорочки, і гайвороння не перелітало з дерева на дерево, і він не чухався, і заіндивіла борода не стирчала в усі боки розпатланим клоччям, і каламутні окуляри не були перев'язані мотузком.

– Щоб простувати вперед, – казав він, – людство повернуло назад. Воно знов повернулось до форм, які проіснували тисячоліття і які воно, здавалось би, остаточно відкинуло хіба що кілька десятиліть тому. Року 1861 було скасовано кріпацтво, року 1929 воно було відновлене знов.

– Большевики, – казав він далі, – знов зробили працю обов'язковою. Вони заперечили вагу індивідуального мислення. Вони одкинули значення

особи. Вони централізували волю. Вони декретують істини. Од людей вони вимагають покори й щирости. В щоденну практику життя вони запровадили сповідь і оце наклали на нас епітимію. Вони обернули всесвіт у суворий монастир, де, однак, немає релігії. Слідчий і слідство заступили сповідника і сповідь, пропагандист-агітатор – місіонера-проповідника, й «Короткий курс історії ВКП(б)» – Євангелію.

В таборі люди звикали говорити про речі, про які раніш вони не наважувалися й згадувати. Обережність втрачала тут свій сенс.

Було холодно. Було дуже холодно. Ми переступали з ноги на ногу. Затуливши носа долонею, ми хукали, щоб зігріти побілілий кінчик носа, або розтирали його. Під ногами хрумтів морозний сніг.

Радецький говорив:

– Свого часу, – ще до війни й революції, – ми гралися ідеями, як діти граються з випадково знайденим невибухлим гарматнем, не передчуваючи небезпеки, що їм від того загрожує. У своїх кабінетах, на шпальтах газет, у своїх книжках ми пропагували й підносили культ середньовіччя. Книжка Айкена про середньовічний світогляд лежала в нас завжди під рукою на письмовому столі. Ми тішилися розумовим гурманством. Ми охоче цитували Франціска Асізького й захоплювалися стилем Томи Кемпійського й Івана Дамаскина. Модерні письменники перероблювали для газетних фейлетонів апокрифи про Соломона й Китовраса, мистці наслідували фреску й ікону, поети писали акафисти, філософи студіювали схоластиків. Сидячи в «Ярі» або «Ведмеді», обжираючись кав'яром і

напідпитку від шампану, ми підносили моральну вагу здержливості, захоплювалися з приниження й стверджували високу етичну ідеальність злиднів. Тепер, коли нас зроблено злидарями і нас принижено і покірність перестала бути для нас мрією, ми обурюємося.

Професор похитав головою.

– Ми ніколи не вміли бути послідовними.

– Як ви гадаєте, – сказав він, перериваючи хід своїх міркувань, – чи не можна спинити кров, приклавши до рани моху?

Він одкинув збагрянену задубілу ганчірку вбік і спробував затиснути рану рукою. Кров юшила крізь пальці.

– Чи немає в кого ганчірки?

Ганчірки?.. Ганчірка на засланні рідка й коштовна річ! Мороз пронизував кості скронь і скул. Курці докурювали свої цигарки. Час був братись за працю. Ми всі були знищені й знеможені.

Ніхто не відповів професорові

– Я поверну, – заявив він.

– Виперу й поверну! – додав він, щоб перебороти вагання нерішучих.

Виперу?.. Ганчірка, якою він перев'язував перед цим рану і тепер одкинув убік, не свідчила, щоб чистота була однією з його добродійностей і щоб він звик прати свої речі. Ні, те, що він обіцяв ганчірку випрати, не було жадним аргументом на його користь.

Іван Закутній похмуро глянув на нього. Треба сказати, що Закутній не терпів Радецького. Не поважав. Не ховав свого до нього презирства.

Його дратувала безпомічна безпорадність цієї високої в окулярах людини з зігнутою наперед головою на довгій гусячій шиї та з клочкуватою рудою бородою. Усе в ньому: і те, як, рубаючи, він тримав сокиру, і непевність його удару, і те, як при повторному ударі він ніколи не здібний був влучити в те саме місце.

Коли їх ставили напарниками пиляти і, нервуючись, Радецький починав або ж квапитись, або ж затримувати й пилка весь час з'їжджала вбік і збивалася з ходу, Закутній лаявся, кидав пиляти і рішуче заявляв, що хай пиляє з цим дермом хто хоче, тільки не він. І додавав пару міцних, добре посолених слів.

Він ніколи не прислухався до того, що говорив цей чоловік в окулярах. Що могли важити слова людини, яка не вміла нічого зробити до ладу.

Отож, нас здивувало, коли Закутній, – цей насумрений і похмурий чоловік, що завжди тримався осторонь од інших, докуривши цигарку, замість взятися до сокири, щоб приступити до праці, як це зробили вже дехто з нас (слід визнати, більшості з нас бракувало почуття товариськості...), підійшов до Радецького, відштовхнув руку, якою той затуляв рану, дбайливо промив рану снігом, витяг з кишені чистеньку ганчірку й певними твердими рухами, немов досвідчений знавець цієї справи, перев'язав йому ступню.

Хто зна, що штовхнуло його зробити це. Хто зна, що живе всередині кожної людини і як саме зробить вона в останній критичний момент?

Тепер професор сидів на колоді з перев'язаною ногою, натягнувши поверх перев'язки черевика, і нервувалася. Він обрид усім нам своїми запитаннями.

– Як ви гадаєте, мене не зарахують до самосіків? Ви ж бачили, я ненавмисне. Ви ствердите.

Тоді він переходив до іншого.

– Сьогодні я не вироблю норми. Як ви гадаєте, мені не зменшать пайки хліба?

Він був турботливий і метушливий. Він мав розгублений приголомшений вигляд. Лякаючи себе можливими ускладненнями, він розкис. З очей у нього текли сльози й замерзали на щоках. Він здирав їх з волосся бороди, здирав з повік. Відчувши рану, стогнав.

Він згадував про послідовність. Ні, це не скидалося на те, щоб він міг бути хоча б у своєму житті послідовним.

Однак поволі він заспокоївся. Заспокоївшись, почав говорити знов.

– Дивно, – сказав він, – мене вражає прірва, яка існує між намірами й їх здійсненністю, між ідеями та їх втіленням у життя. Наша сучасність повинна була знищити протилежність між містом і селом. Тим часом типовою формою життя за наших часів став барак. Замість сіл і міст ми примушені жити в таборах. Ми нищимо міста й знелюднюємо села, щоб оселити людей у таборі.

Це було дотепне й гірке спостереження, що його висловив цей довгий, уже немолодий чоловік в окулярах, якого ми звали професором, хоч він насправді був журналістом. Ні, він не був дурнем. Але що це змінювало?

Ми жили з певною сподіванкою, що колись кінчиться термін нашого перебування в таборах і ми знов вийдемо на волю. Ми тягли лямку.

Професор і Іван Закутній діють

(З циклу «На засланні»)

Ми жили з непевною сподіванкою, що колись кінчиться термін нашого ув'язнення і ми вийдемо на волю.

Ми тягли лямку.

Ми жили в землянках і бараках.

Жити було трудно, тісно, невлаштовано. Заїдали блощиці. Смерділо махрою, гасом, житнім хлібом, немитим тілом, вогким одягом і онучами, що, розвішані на мотузках, сушилися коло залізних пічок.

Розпечені до червоного залізні пічки гули й палали. Пара й тютюновий дим густою хмарою висіли в повітрі.

За останній час нас почали посилати з табору окремими бригадами-загонами в глибину тайги! Перспектива опинитися в глухій тайзі, засудженість на повне таєжне рабство лякали навіть найтупіших, навіть найдужчих і найодчайдушніших.

Сніг, густа чащоба, мороз од 30 до 40 ступенів, вогнище в снігу, і нікого, жадної живої душі, жадного житла на кілька десятків, на кілька сотень кілометрів довкола в цьому цілинному лісі.

Цілковита самота, повна покиненість і цілковита підлеглість. Бригадир був тут владарем, усі інші його рабами. Він один мав тут усю повноту влади, всі інші були позбавлені жадних прав.

Права? Згадка про права людини тут у тайзі межувала зі знуцанням.

Тайга мала свої закони, що не мали нічого спільного з людськими.

Коли комендант табору входив до бараку і нас вишикували вздовж нар, нерви напружувалися до останнього. Бараком опановувала мертвотна тиша. Полум'я гуло в пічці. Дотик чорної руки нічного вітру до віконної шибки або ж до даху вносив у серце тривогу, для якої не було ім'я. Чекання проквітало нестерпним, несамовитим жахом.

Одного разу було прочитане й прізвище професора.
– Радецький!

Ми стояли вишикувані в чергу й не наважувалися повернути голови в його бік. Ми боялися зустрітися з його очима. Ми не були названі, і нас мучив сором.

Коли нам скомандували «Розійтись!..» і начальник вийшов з бараку, ми кинулись до професора. Ми почали умовляти його зробити спробу врятувати себе.

– Прикиньтеся хворим! – радили ми йому.

Він не відповів нічого. Він тільки похитав головою, немов відмахуючись від нас, і тремтячими руками покvapливо почав складати в брезентовий мішок свої злиденні речі.

Здавалося, він був настільки приголомшений, що зовсім не усвідомлював ані того, що його чекало, ані того, що ми йому казали.

Ми спробували ще раз його переконати.

– Над вами поставлено хрест. Хіба ви не розумієте цього? Ви загинете!

У нього був розгублений вигляд і зовсім божевільні очі.

– Треба діяти! – повторювали ми йому. – Ви не повинні здаватися так відразу!

Він поглянув на нас з докором. В його погляді були сум, біль і одчай. Мовляв, чого ми від нього хочемо? Він і так надто нещасливий! Лишіть мене!..

Він щось відповів, але ми не зрозуміли. Ми не чули його. Він говорив надто тихо. Він щось невнятно пробелькотів.

Ми спитали його:

– Що?

– Будьте послідовними! – сказав він. – Будьте послідовними! – повторив він, напружуючи голос, щоб ми його почули. – Я надто добре розумію: за наших часів більше не існує: я хочу, а тільки: ти мушиш!

Ми знали це. Ми знали також і те, як глибоко його вразило, коли на одному з допитів під час слідства слідчий закинув йому відсутність дисципліни й обвинуватив його в зраді і дворушництві. Усією своєю поведінкою тут у таборі він намагався спростувати це обвинувачення.

Ми знали: він часто закидав нашій молоді відсутність дисципліни, брак свідомости свого обов'язку. Ми згоджувалися з ним, – нашій молоді, безперечно, бракувало почуття обов'язку. Молодь звикла: або працювати з-під палки, або не працювати зовсім.

– Суспільна організація праці дезорганізувала, вбила в молоді особисту ініціативу праці! – звичайно констатував він.

Тепер він сказав нам:

– Нема про що говорити! Я мушу! Я йду, як мені наказують!

Він волів бути послідовним.

Ми не ховали свого обурення, хоч більше вже й не сподівалися переконати його.

– У кого мій кухлик? – спитав він наприкінці.

– Він у вашій торбі! – відповіли ми.

Він намацав його крізь брезент мішка й, заспокоївшись, сказав:

– Пробачте!.. Ну, то вже все! Я можу тепер іти!

Підв'язавши речовий мішок за спину, він вийшов з барака. Він став у снігу поруч з тими, ймення яких були названі.

Комендант несамовито лаявся, намагаючись налагодити порядок. Користуючись темрявою, хтось із п'яними крив коменданта брудною лайкою. Комендант хватався за пістолет і загрожував стріляти.

Гавкали збентежено пси. Палали смолоскипи. Рипів сніг. Чорна ніч німою стіною замкнула простір.

Професор мовчки потиснув нам руки. У нього було брудне обличчя і руда клоччями борода. За товстим склом окулярів було видно його смертельно перелякані очі.

Він посміхнувся й сказав нам:

– Я вояк! Я мушу виконати свій обов'язок!

* * *

Іван Закутній потрапив у ту саму групу, що й професор. Ми дещо знали про нього. Ми знали, що він походив зі села Стайок на Київщині, ще в роки

колективізації він не пішов до колхозу, що його притиснули й перевели до твердоздатчиків, що він, однак, не поступився й лишився «індусом». Коли ж влітку 36 року на селі почали горіти одна по одній хати і невідомо було, хто це робить і для чого, – органи влади підозрівали чомусь баптистів, – тоді разом з іншими взяли й Закутнього. Його били: спочатку на місці в сільраді, потім у районі, тоді в окрузі і нарешті в області. Од нього вимагали, щоб він признався й назвав спільників. Але він не признавався ні в чому і нікого не назвав. Як підкуркульник, бандит і саботажник, він опинився в таборі.

Він був зосереджений і мовчазний... У нього був якийсь здичавілий вигляд і насумрений вовкуватий погляд. Не важко було помітити, що всередині в ньому клекотіла лють, кожної миті ця лють могла вирватись і вибухнути. Але він стримувався. Він тримався осторонь.

* * *

Коли загін ішов лісом, кілька в'язнів, скориставшись темрявою, втекли. Перед втечею вони підмовляли Закутнього піти з ними, але він відмовився.

Люди тікали!.. Хіба не все одно, де загинути? Втеча все ж таки відкривала якийсь вихід, яким би химерним він не здавався.

У тих, що втекли, не було з собою ані компаса, ані мапи. Вони йшли навмання. У них була тільки невиразна сподіванка й трохи хліба, який вони запасли заздалегідь і який кінчився на третій день. Їх оточували

ліс і тиша. Очі боліли од снігу й утоми. Холод спалював обличчя.

Коли через кілька день безпорадних блукань по тайзі вони нарешті наштотувались в лісі на самотню хижу тубільця, вони вже були в такому становищі, що замість обійти її, як підказувала їм обережність, вони ввійшли до неї. Вони вже не хотіли нічого більше, як тільки зігрітись і заснути. Мисливець прийняв їх. Він нагодував їх. Вони пили гарячий чай. Вони їли м'ясо. Натомлені, вони заснули на хутрах. Наступного дня він повідомив охорону, що обходила на лижвах околиці, розшукуючи втікачів. Це була вигідна угода: за кожного втікача мисливець одержував по три пуди борошна, тоді як за шкіру песця держава сплачувала йому тільки 8 карб.

* * *

... Бригадир у загоні був з ув'язнених. Хтозна, який він був колись на волі. Тепер він був brutальний і жорстокий. Після кількох років поневіряння по таборах і в'язницях у нього не лишилося жадного іншого уявлення про можливість взаємин між людьми, окрім одного: гноблення! Досі гнобили його, тепер гнобив він. Досі його вважали за ніщо, тепер він став чимсь. Оскільки ж тут у тайзі не існувало жадних масштабів для порівняння і жадних обмежень для влади, це його впевнило в абсолютності його значення.

Од нього залежало визначити відсоток даної виробки і, відповідно до того, розмір виданої вечері –

пайки хліба. Він робив це на око. Він керувався тільки одним: своєю примхою.

Кожного вечора він розподіляв хліб. Одним він давав більше, іншим менше. Йому подобалося, коли йому лестили. Ті, що його прославляли, казали йому, який він розумний, добрий, величний і мудрий, одержували більше. Ті, що протестували або мовчали, одержували менше. Для цих останніх він робив життя нестерпним.

Якщо з ним сперечалися, він ображався. Кожне заперечення він сприймав як образу для себе. Він був певен, що він не може помилитись. У відповідь він казав:

– Будь задоволений, що тобі ще дають їсти. Раніш таких, як ти, просто розстрілювали.

– Є гнобителі і є гноблені! – криво посміхаючись, зауважив професор. – Насильство лежить в основі суспільного ладу, – так нас учать. Наш бригадир є експериментальним утіленням цього вчення! Тайга й ми якнайкраще надаються для лабораторної перевірки соціологічних істин доктрини, виробленої в кабінетах.

Професор говорив. Він іронізував. Незважаючи ні на що, він лишився скептиком.

Іван Закутній мовчав. Він не лестив, але він і не сперечався. Коли йому кілька разів бригадир доволіно зрізав норму, він не нарікав і не протестував. Могло здатися, що він лишався цілком байдужий до своєї долі.

Однак одного дня, коли під час перекурки робітники похмуро сиділи в снігу на зрубаних колодах, він підійшов до бригадира і хрипким голосом сказав:

– Учора знов тільки 78 % виробки? – і вдарив його важким поліном по голові.

Бригадир повалився. Права рука хапала спазматично сніг, тоді застигла нерухомо. Парубок ще раз підняв поліно, щоб ударити по мерцю, але присутні схопили його й відвели. Він озирнувся на бригадира і з зневажистю вигукнув:

— Ось тобі твої 78 %.

І вилаявся.

Передвеликоднє

(Весна 1947 року)

Як і торік, я стою на березі Дунаю, чекаючи на пором, і вздовж вузьких обкладених кам'яними плитами берегів Дунай котить свої зелені води. Похмурий день запізнилої весни дихає різкими поривами вогкого вітру. Хлюпотить вода. Школярі-хлопчики з ранцями, до яких підвішені ганчірки, щоб ними витирати грифельні дошки, біжать, вигукуючи й зі сміхом, по плитах набережної. Вони не зважають на калюжі. В руках одного з них уламок дошки, який він несе з урочистим тріумфом. Кинений до ріки, цей уламок правитиме для них за корабель у тому уявному й випадковому світі, який похапцем вони створять собі на коротку мить мимохідь по дорозі зі школи додому.

В сірій далечині важкий міст схеми арок перетинає ріку. Чорним вугіллям на брудному брунатно-жовтому тлі обгортального паперу викреслені контури дерев прибережного бульвару. Синє коло барочного циферблату й золоті списи стрілок прикрашають куб примостової вежі.

А над сумішшю будинків у небі, запнутому невиразною площиною безбарвних хмар, підносяться дві стрілчасті башти регенсбурзького Дому.

Німці народ неквапливий. Коли ви виходите на зупинці з трамваю, ви дуже рідко почувєте, щоб хтось нагадував: "Швидше!". Натомість, особливо жінки, звичайно вигукують: "Повільніше!..". Уже два роки минуло з кінця війни, і тільки цього року, ідучи по

місту повз громіздку сіро-чорну масу Собору, я побачив мулярів, які нарешті розбирали цеглу кладки, що нею під час війни був замурований фронтон.

З-під цегли виступило кам'яне мереживо стрілчастої арки portalу, дрібне плетиво маленьких веж, чудесні фантазмагорії кропіткої праці над деталями.

Давні німецькі майстри, однаково як малярі, так і архітекти, з довершеною бездоганністю володіли тайною подвійного перспективного враження. Їх картини і будівельні споруди можна розглядати як на відстані, так і поблизу. Давні майстри не примушували глядача шукати якоїсь однієї умовної точки, щоб з неї й тільки з неї можна було побачити річ такою, якою її хотів би витворити мистець. Вони прагнули зробити свій твір універсальним, обов'язковим, уникаючи суб'єктивної умовності особистого, що його стверджує мистець у собі й для себе.

Сучасне мистецтво!.. Видатною подією весняних днів 1947 року в Мюнхені була виставка модерного французького мистецтва. Глядачі переповнювали зали. Про виставку розмовляла молодь, зустрівшись за обідом у льокалі.

Мушу признатися, після того, як, оглянувши цю виставку, я піднявся в зали верхнього поверху, де висіли картини давніх малярів 14–16 ст., тільки це старе мистецтво принесло мені почуття внутрішнього полегшення.

Я тричі побував на виставці в ці перші теплі дні цьогорічної невиразної весни. Одного разу я був з двома своїми друзями. Ми стояли перед картиною, що

мала хронологічну дату вже повоєнного року: смуги барв розкладеного світла, кольорові площини мистецтва, що хотіло бути безпредметним.

«Я знаю, – сказав Ігор К., – звертаючись до нашого супутника, ви приймаєте мистецтво імпресіоністів, але не приймаєте цього, бо ви не певні, що воно зображує щось!». Наш супутник не заперечував. «Так, – згодився він, – що, приміром, зображує ця картина?». «Мистець хотів відтворити потік свідомості!» – відповів К.

Коментар був слушний. Цим коментарем був перекинений міст від літературної манери Джемса Джойса до малярства, яке претендує репрезентувати живопис наших днів.

З мене жаден противник модерного мистецтва! Навпаки, якщо я й ладен заперечувати його, то тільки тому, що воно мені здається надто академічним.

Виставку варто було відвідати не тільки задля того, щоб побачити оригінали картин, досі знаних лише з репродукцій, і не тільки задля того, щоб перевірити свої власні враження з юнацьких років, коли французьке модерне мистецтво було ще сенсацією, а головне тому, що ця виставка в своєрідному ракурсі підбивала підсумок людським почуттям останнього 75-ліття. На ній одвідувач мав нагоду бачити модерну людину такою, якою вона була вчора і є сьогодні.

Є безпосередня тотожність між світом, у якому ми живемо нині, і тим, що його витворили майстри — Мане, Моне, Ван-Гог або Пікассо, Брак, Леже чи сюрреалісти за наших часів.

На виставку ми йшли в бузково-сірій духоті березневого дня, в волого-теплій пелені повітря, що

здавалося димчастим. Ми йшли повз знищені будинки Пінакотеки й Гліптотеки Королівського майдану, що були колись гордістю мистецького Мюнхена. Ми пересікли круглу площу з обеліском на Каролінен-плац, оточену колом руїн, пройшли руїнами суцільно спаленої Брієннер-штрассе, щоб Палацовим садом, де одкривався широкий простір з залишками жовтих стін Резиденц-музею й Армійського музею, зійти вздовж решток стін збомбованих будинків, до ясножовтого з плоскими колонами "Будинку німецького мистецтва". Яку Еврідіку ми сподівалися знайти в цій мітологічній країні мертвих?!. Було б непослідовно, коли б на виставку модерного мистецтва ми йшли якось інакше, а не цими шляхами мерців. Не серед розчавлених кам'яниць, не між рештками фундаментів церков, бібліотек і музеїв, не там, де стіни дивляться більшими вікон і прибрана з пішоходів цегла мокне в талому снігу за вищербленими уламками будинкових стін.

Я не шукаю жадних символів. Я розповідаю про дійсність такою, якою вона є сьогодні, однаково в мистецтві і в житті, що стало для нас повсякденним. Ми звикли до сюрреалізму в мистецтві.

Коли на очах людей поліцейний агент застрелить людину замість того, щоб її заарештувати, це не викличе жадного протесту. Застреливши, він зберігатиме повний спокій і цілковиту рівновагу. Чи усвідомлюєте ви, що цей агент і Пікассо, який малює "Жінку з гітарою" так, як він її намалював, діють у тотожньому плані порушених норм, зміщених планів і перерозташованих площин?.. Саме в цьому сенсі я й говорив про академізм модерного мистецтва.

Жан Кассу мав рацію, коли в передмові до каталогу виставки писав про модерне мистецтво, що «воно потрясло наше сприйняття» (*sensibilité*). Я тільки дещо змінив би його твердження: мистецтво відобразило потрясеність нашої психіки.

Мистці відзначили захитаність світу, як сейсмограф відзначає перші зрушення ґрунту ще перед тим, як землетрус поглине місто. З цього погляду годилося б говорити про суворий і послідовний, доведений до логічної завершеності реалізм Пікассо й сюрреалістів.

Модерне мистецтво, попри всю його формальну умовність, є єдино реальним у цих знищених містах сучасної Європи, в будинках, що не мають дахів, у світі, що став суцільним гетто, серед людей, які живуть, сповнені тривоги, непевности й страху. Модерне мистецтво є кінцем мистецтва в тому самому сенсі, як усе сучасне життя є кінцем життя. Зі смерти народжується життя. Смерть переборюється смертю. Кожен кінець є одночасно початком.

Людство потребує спинити знищення, що стало самоціллю, однаково в мистецтві і в житті. Воно потребує нової людини й нового іншого мистецтва. Людство потребує воскресіння.

Мої Великодні

(З записок мандрівника)

Весна в Регенсбурзі. У вогкій Німеччині з її майже завжди затягненим хмарами небом, — сухі, несподівано теплі, соняшні передвеликодні дні.

Початок квітня. Я стою на березі Дунаю, чекаю на пором, який перевезе мене на другий берег ріки, і з прикрістю дивлюся на свої черевики, вкриті густим шаром сірого попелу-куряви.

Біля моїх ніг уздовж кам'яних плит набережжя тече блідаво-знебарвлений, зеленуватий Дунай. Звичайно кажуть: блакитний Дунай! Але він не блакитний. Він є таким лише на відстані, в відсвітах, коли в соняшних променях відбитого світла він починає сріблясто сяяти, грає лускою й тріпотливо запалюється легким прозороясним полум'ям блакиті. Поблизу ж Дунай — скаламучено матовий, зелено-пляшкового кольору. До ріки, в Мюнхені такий Ізар.

За моєю спиною простяглися стіни будинків. Вони ще бережуть пам'ять про ті часи, коли Регенсбург був великим торговельним центром Європи. Неширока смуга мулкового берега відкреслила їх од ріки. Їх стіни були колись оборонними стінами міста і простори всередині — склепами для доведеного рікою краму.

Низ деяких будинків не має вікон. Безвіконна, суцільно оголена, пласка стіна, — і лише вгорі в широкій площині муру пробито квадратіві діри вікон. Масивні дошки важких віконниць, що звисли на залізних гаках,

відтворюють декоративну умовність зацілілого Середньовіччя. Вікна без шибок продовжують ілюзію.

Війна призвичаїла нас до вікон з вибитими шибками. Ми звикли, що картон і дикт заступають у вікнах відсутнє скло!.. Але тут зроблено з інших мотивів. Можливо, з негнучкої упертости традиції, можливо, з прагнення затримати давнину навіть усупереч логіці реального.

За рогом при металургійній фабриці є спеціальна крамниця. В ній продають підсвічники, підставки для сірників, канделябри для жарівок, викуваних із заліза зайців, коників і геральдичних орлів, чорні й важкі речі, стилізовані похмурі примітиви ручної ковальської роботи, – серійні стандарти маркованої фабричної продукції.

В Німеччині не раз буває важко відокремити реставрацію антиквара од правдивої давнини, стилізовану ілюзію од непідробленої щирости, романтичний культ умовного середньовіччя од примусу інерції. І це однаково: в речах, у деталях архітектури, у вузькій плутанині міських глухих завулків і в сутінкових присмерках людських душ.

Великі ворота білярічних будинків усе ще готові прийняти крам. Але жадну баржу, вантажену сіллю, збіжжям або шкірами, не прип'ято до берега. Випряжені руді широкозаді коні не жують січки. Міцні носії, зігнувшись під вагою, не переносять мішків від ріки до склепів. Усе це — коні, баржі, хатки на помостах барж, — лишилося тільки згадкою готично-літерних написів про регенсбурзьку торгівлю сіллю та розмальовкою

стін у могилах узбережжя, що їх модерно, згідно зі смаком одвідувачів, підроблено під давнину.

Все одійшло в непам'ять.

Передо мною розтягся розлогий спокій Дунаю. Зеленава ріка порожня. Лише в металевій шкаралупі, на уламках алюмінієвої бляхи з якогось виверженого вибухом балону, гасають по ріці, веслуючи, два хлопчики. Молодички з біло-лакованими дитячими візками, як і я, чекають на пором. Американський вояк, засунувши руки в кишені своїх зелених штанів, жує гуму. Плечем, із засунутою під погон пілоткою, він схилився до голонової з підфарбованими устами дівчини в коротесенькій, далеко вище колін підтятій, яскраво-блакитній спідничці.

Як дивно, що я оце стою на березі Дунаю!.. Хто міг би згадати мені перед кількома роками, перед війною, або навіть бодай ще торік, що цього, 46-ого року, в квітневі передвеликодні дні Дунай розкриє для мене свій спокій і свої відстані?.. Для мене і для інших, таких, як і я, одірваних од батьківщини, несталих і непевних мандрівників, з ніколи не погашеною нудьгою, засуджених ніколи не знати, де застане їх ніч і де завтра вони матимуть для себе ночівлю, і води ще яких незнаних досі рік тектимуть перед ними!

Матова прозорість води поглинула м'яте залізо рейкових перекритть висадженого в повітря моста!.. Задля чого велася ця війна, що потрясла всесвіт? Щоб молоденьких дівчат щедро обдарувати коханням, яке не зобов'язує нікого й ні до чого?

Мій співбесідник, з яким я розмовляв сьогодні, ідучи вулицею повз купи цегельного грузу, сказав:

– Для чого велася ця війна, ми побачимо через 10–15 років.

Лише прийдешнє визначає сенс сучасного, й прийдешнє робить минуле реальністю!

Життя людське плутане й сумнівне. Гірке, як смак мигдалю. Але весна є весною. І плакуча верба, схиливши гілля до води, вже вкрилася ніжним зелом листя. А ввечорі, коли я повертатимусь додому, хрумкою крижинкою молодик відіб'ється в воді і все довкола застигне, нерухоме, чітке й урочисте.

Вузькі вулички старовинного міста присмерками глухих щілин проведуть мене до Собору. І те, що колись, за Середньовіччя, Собор визначав центр міста і різьблені шпилі стрімчастих бань, піднісши над сумішшю будинків, врзалися в глибинну блакить неба, це, за співвідношенням символів, відповідало місцю й значенню церкви в устрої суспільства й всесвіту. Церква репрезентувала на землі Бога. Вона перебувала в центрі людського життя. В людині й суспільстві все було підкорене кермі церкви.

Війна пощадила Собор. Собор зацілів. Людина спиняється перед підніжжям темно-сірих стін Собору, щоб у галасі міста в харкотливому русі машин, крізь збожеволіле виття автових сирен почути мовчазний плюскіт часу, поглиненого вічністю. Нерухомо через віки пливе корабель Дому в вічність. Примари химер, огидні потвори, шкірячи зуби, звисли на краях його перекрить.

Людина входить у Собор і губиться. Вона здається безмежно малою в цих колосальних просторах, охоплених каменем, у цьому жовто-сірому сьайві

Соборних стін. Архітект, вираховуючи пропорції, пам'ятав: Бог є все, людина – ніщо.

Камінь витончено. Він утратив свою вагу. Він став легким. Його зроблено мереживним у підвіконнях балюстрад, струнким у розчленованості колон. Досі колона традиційно була круглою або чотирикутною, стовпом, наслідуванням стовбура дерева, підпорою для стелі. Тут вона не є ні круглою, ні пласкою, вона не є імітацією природи. Її витягнуто, вона ромбовидна, – плід міркувань, висновок з теорії, проекція розумувань. Матерію дематеріалізовано, вона позбулася своєї інертності. Маса більше не тяжить. Камінь набув духовости. Його перетворено в ідею, зведено на ступінь абстракції. Стебла колон, схрещуючись угорі, витворюють вістря склепінь. Колона виростає в арку. І зір стримить угору за стрімчастою знесеністю загострених склепінь.

Люди давно вже перестали будувати Собори. Вони будують банки, літаки, басейни для плавби й стадіони для спорту. Собори лишилися пам'яткою доби, що дивилася на дійсність зовсім інакше, ніж це робимо ми. Та доба підносила велич Божого, ми – велич людського. Та доба знала єдиного Творця землі й неба – Бога. Наша – як творця ствердила людину.

Людина нашого часу зреклася релігійних переживань. їй стали чужими містерії євхаристії. Слова святий і святість втратили свій благовісний сенс. Людина більше не прагне добродієвості. Ми зневажили духову цінність посту. Ми цінимо ситість.

Моя квартирна господиня, стара бабуся, нарікаючи на труднощі теперішнього часу, хвалилася: її чоловік

важив 2 центнери з лишком... Син мав 1,8 м зросту... Доня важила... Ціну людини визначає її вага. Колись гідність людського міряно мірою Божого; тепер її міряємо вагою в кілограмах і центнерах. Скрізь: у лазнях, пісуарах, на двірцях стоять автоматичні вагівниці. Зважитись коштує 10 пф.

І ще так недавно ми знали, що піст є шляхом до визволення. Не похмурою погрозою, а ясною радістю. Провістям не смерти, а воскресіння.

Ще стигло село в синіх заметах снігу. Почоронілі на зиму сніпки або солом'яні мати ще затуляли од нічних вітрів хати. Ще темні були ранки. Тоскно белемкав високопісний дзвін. Село починало говіти. Жадна людина не наважилася б не одговіти, не сповідатися й не запричаститися.

І коли прийшла революція і все вже було дозволено людині, все таки ще в перші роки комнезам і голова сільради, взявши ціпки, непомітно стежками виходили на світанку з села, щоб одговітись у сусідньому селі. Не могла жити людина, не полегшивши душі своєї й не одержавши прощення од Бога. Ще пам'ятала людина, що є гріх...

Наближалася весна. На «40 мучеників» пекли мати жайворонків з тіста. Діти підкидали птахів у повітря й кликали, щоб прийшла весна зі своїми дарунками. Сніг ще лежав по ярках, обніжках, попідтинню, але зеленіли вже відталі горбки, і дівчата йшли за село на горби водити кривого танка, співати веснянок.

На «теплого Олексу» був перший теплий день. Ніжно гріло сонце, й на призьбі сидів дід, давній, як вічність, сивий, як молоко, прозорий, як віск.

Плуг одгортав скиби масної, лискучої чорноземні. Неквапливо простували по борозні воли. А на серці була легкість і ясність, те почуття звільнености, що його приносив піст. Ніби не йдеш і нога не торкається землі, а линеш на відстані, танучи в сяйві соняшного світла. В блакитно-білому просторі благословляє дух ширококрилий солодкий світ...

Душу потрясала містерія читаних дванадцятьох євангелій у чистий четвер. Палали свічки. В чорних ризах зі срібними на ризи нашитими хрестами панотець читав про Страсті Господні. Передзвонювали дзвони по кожній Євангелії, і хор співав: «Слава страстям Твоїм, Господи!». Як переказати те почуття, що його викликав цей спів? Як сказати про біль, що ним жила душа, коли Ісус у безмежності людського страждання, висячи на хресті, звернувся до Бога: «Пощо Ти покинув мене?!».

В руці горіла свіча, танув віск. Переступаючи через поріг вічності, ти пізнавав, чим ставала в цю мить для тебе тайна космічної містерії, де Бог прийняв смерть, щоб людство могло жити. Бо ж нема, нема більше чим жити людству!..

Нічне зоряне небо. В просторах, поглинених ніччю, рухаються вогники. Усі сільські шляхи в ясних точках вогнів, немов у чорному люстрі ріки відбиті, мерехтять зорі неба. В хаті тиша й спокій, лампадка світилася перед образами. Разом з пучком освяченої верби на покуті стоятиме четвергова свічка. Її запалять у грозний літній день, щоб врятуватись од блискавки.

У п'ятницю соняшного дня виніс плащаниці. І, повернувшись з церкви, старий дід пройде на город і

тут між чорних грядок вологої землі стоїть у квіті вишні. Білий квіт вишні над чорнотою плідної землі.

І тоді великодня нічна заутреня! Може, прийшовши вже під ранок з церкви, господиня вріже паски й заплаче, бо всередині є порожнеча, а то певна є прикмета, що вмерти їй того року, та ці сльози якісь одночасно гіркі й солодкі. Що може затьмарити безмежну радість провіщеного церквою Воскресіння!..

Люди давно вже перестали будувати Собори. Вони будують банки, літаки, басейни для плавби й стадіони для спорту. Собори лишилися пам'яткою доби, що дивилася на дійсність зовсім інакше, ніж це робимо ми. Та доба підносила велич Божого, ми – велич людського. Та доба знала єдиного Творця землі й неба – Бога. Наша – як творця ствердила людину.

Людина нашого часу зреклася релігійних переживань. їй стали чужими містерії євхаристії. Слова святий і святість втратили свій благовісний сенс. Людина більше не прагне добродійності. Ми зневажили духову цінність посту. Ми цінимо ситість.

Моя квартирна господиня, стара бабуся, нарікаючи на труднощі теперішнього часу, хвалилася: її чоловік важив 2 центнери з лишком... Син мав 1,8 м зросту... Доня важила... Ціну людини визначає її вага. Колись гідність людського міряно мірою Божого; тепер її міряємо вагою в кілограмах і центнерах. Скрізь: у лазнях, пісуарах, на двірцях стоять автоматичні вагівниці. Зважитись коштує 10 пф.

І ще так недавно ми знали, що піст є шляхом до визволення. Не похмурою погрозою, а ясною радістю. Провістям не смерті, а воскресіння.

Ще стигло село в синіх заметах снігу. Почоронілі на зиму сніпки або солом'яні мати ще затуляли од нічних вітрів хати. Ще темні були ранки. Тоскно белемкав високопісний дзвін. Село починало говіти. Жадна людина не наважилася б не одговіти, не сповідатися й не запричаститися.

І коли прийшла революція і все вже було дозволено людині, все таки ще в перші роки комнезам і голова сільради, взявши ціпки, непомітно стежками виходили на світанку з села, щоб одговітись у сусідньому селі. Не могла жити людина, не полегшивши душі своєї й не одержавши прощення од Бога. Ще пам'ятала людина, що є гріх...

Наближалася весна. На «40 мучеників» пекли мати жайворонків з тіста. Діти підкидали птахів у повітря й кликали, щоб прийшла весна зі своїми дарунками. Сніг ще лежав по ярках, обніжках, попідтинню, але зеленіли вже відталі горбки, і дівчата йшли за село на горби водити кривого танка, співати веснянок.

На «теплого Олексу» був перший теплий день. Ніжно гріло сонце, й на призьбі сидів дід, давній, як вічність, сивий, як молоко, прозорий, як віск.

Плуг одгортав скиби масної, лискучої чорноземні. Неквапливо простували по борозні воли. А на серці була легкість і ясність, те почуття звільнености, що його приносив піст. Ніби не йдеш і нога не торкається землі, а линеш на відстані, танучи в сяйві соняшного світла. В блакитно-білому просторі благословляє дух ширококрилий солодкий світ...

Душу потрясала містерія читаних дванадцятьох євангелій у чистий четвер. Палали свічки. В чорних

ризах зі срібними на ризи нашитими хрестами панотець читав про Страсті Господні. Передзвонювали дзвони по кожній Євангелії, і хор співав: «Слава страстям Твоїм, Господи!». Як переказати те почуття, що його викликав цей спів? Як сказати про біль, що ним жила душа, коли Ісус у безмежності людського страждання, висячи на хресті, звернувся до Бога: «Пощо Ти покинув мене?!».

В руці горіла свіча, танув віск. Переступаючи через поріг вічності, ти пізнавав, чим ставала в цю мить для тебе тайна космічної містерії, де Бог прийняв смерть, щоб людство могло жити. Бо ж нема, нема більше чим жити людству!..

Нічне зоряне небо. В просторах, поглинених ніччю, рухаються вогники. Усі сільські шляхи в ясних точках вогнів, немов у чорному люстрі ріки відбиті, мерехтять зорі неба. В хаті тиша й спокій, лампадка світилася перед образами. Разом з пучком освяченої верби на покуті стоятиме четвергова свічка. Її запалять у грозний літній день, щоб врятуватись од блискавки.

У п'ятницю соняшного дня виніс плащаниці. І, повернувшись з церкви, старий дід пройде на город і тут між чорних грядок вологої землі стоїть у квіті вишні. Білий квіт вишні над чорнотою плідної землі.

І тоді великодня нічна заутреня! Може, прийшовши вже під ранок з церкви, господиня вріже паски й заплаче, бо всередині є порожнеча, а то певна є прикмета, що вмерти їй того року, та ці сльози якісь одночасно гіркі й солодкі. Що може затьмарити безмежну радість провіщеного церквою Воскресіння!..

*Тексти представлені за виданням: В. Домонтович.
Проза. Три томи. Том третій. «Сучасність», Нью-
Йорк, 1988.*

